

MASTER'S THESIS

Opgroeien op het erf van het verbond

Reformatorische geloofsopvoeding in de debuutromans van Franca Treur en Marieke Lucas Rijneveld

Berghuis-Ensing, H.J.

Award date:

2021

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 15. May. 2025

Open Universiteit
www.ou.nl

GROWING UP ON THE YARD OF THE COVENANT

Strictly Reformed upbringing in the debut novels of Franca Treur and Marieke Lucas Rijneveld

OPGROEIEN OP HET ERF VAN HET VERBOND

Reformatorische geloofsopvoeding in de debuutromans
van Franca Treur en Marieke Lucas Rijneveld

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen

Open Universiteit Nederland

Rita Berghuis-Ensing

OPGROEIEN OP HET ERF VAN HET VERBOND

Reformatrische geloofsopvoeding in de debuutromans van Franca Treur
en Marieke Lucas Rijneveld

GROWING UP ON THE YARD OF THE COVENANT

*Strictly Reformed upbringing in the debut novels of Franca Treur
and Marieke Lucas Rijneveld*

Colofon

H.J. (Rita) Berghuis-Ensing

Studentnummer 850944522

30 juni 2021

Faculteit: Rechts- en Cultuurwetenschappen

Masterscriptie Open Universiteit

Begeleider: dr. Jan Oosterholt

Examinator: dr. Lizet Duyvendak

Illustratie titelpagina: Hanneke Ruth Berghuis-Honigh

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Onderwerp	7
Probleemstelling en onderzoeksvragen	8
Onderzoeksmethode	8
Stand van zaken in het onderzoek rondom beide romans	11
Belang van het onderzoek	12
1 Bevindelijk gereformeerd discours over geloofsopvoeding	15
1.1 Kinderen als erfdeel, een opdracht voor ouders en kinderen	15
1.2 Huwelijk	18
1.3 Dienstbare vrouwen	18
1.4 Bevindelijke opvoeding in de praktijk	19
1.5 Voorleven of gesprekken voeren	23
1.6 Geloofsbeleving van kinderen	24
1.7 Ritualisering versus ritualisme	26
1.8 Samenvatting	28
2 Mogelijke leeshoudingen bij autobiografische romans	30
2.1 Spanning tussen feit en fictie	30
2.2 Contextuele kennis en de reformatorische leeshouding	31
2.3 Afstand tussen auteur en hoofdpersoon	33
2.4 Samenvatting	34
3 Representatie (geloofs)opvoeding in <i>Dorsvloer vol confetti</i>	35
3.1 De roman in het kort	35
3.2 Chronologie van het verhaal	36
3.3 Personages	37
3.3.1 Katelijne	38
3.3.2 De moeder	38
3.3.3 De oma en opoe	39
3.3.4 De vader en de jongens	40

3.3.5	Suzanne	41
3.3.6	Jannemieke	42
3.3.7	Cindy en Sonja	43
3.3.8	Petra en gezin Davidse	43
3.4	Katelijnes opvoeding	44
3.4.1	Opvoedingsverschillen m/v	44
3.4.2	Aandacht	45
3.4.3	Scholing	46
3.4.4	Seksualiteit	47
3.4.5	Samenvatting	48
3.5	Godsdienstige gewoonten en geloofsopvoeding	48
3.5.1	Kerkdiensten, huisbezoek en kerkmuziek	49
3.5.2	Gebeden, Bijbellezingen en zondagsbesteding	50
3.5.3	Bekeerd of onbekeerd	50
3.5.4	Levensstijl en boeken	51
3.5.5	Kleding en haardracht	52
3.5.6	Geloofsgesprekken	53
3.5.7	Evaluatie bevindelijk gereformeerde opvoeding	53
3.6	Katelijne – heldin van het verhaal	54
3.6.1	Personale vertelsituatie – verhulde ik-roman?	54
3.6.2	Poëtica en fantasie	56
3.6.3	Motieven	60
3.7	Evaluatie van de romananalyse	61
3.7.1	Personages	62
3.7.2	Autobiografische roman	62
3.7.3	Geloofsontwikkeling	63
3.7.4	Representatie van een bevindelijk gereformeerde opvoeding	63
4	Representatie (geloofs)opvoeding in <i>De avond is ongemak</i>	65
4.1	De roman in het kort	65
4.2	Chronologie van het verhaal	66
4.3	Vertelstijl	67
4.4	Vertelsituatie	68

4.5	Personages	69
	4.5.1 Het gezin voor Matthies' dood	70
	4.5.2 Jas	71
	4.5.3 Obbe	72
	4.5.4 Hanna	73
	4.5.5 Vader	73
	4.5.6 Moeder	74
	4.5.7 Bijfiguren	74
4.6	Jas' opvoeding	76
	4.6.1 Gezinsrituelen	77
	4.6.2 Godsdienstige gewoonten	79
	4.6.3 Zwijgen en ritualisme	80
	4.6.4 Tien plagen	81
4.7	Motieven	82
	4.7.1 Jas' bescherming	83
	4.7.2 Toenemende duisternis	84
	4.7.3 Seksualiteit	84
	4.7.4 De padden en hoop op herstel	86
	4.7.5 Het bed, de kelder en de overkant	87
	4.7.6 Biecht aan de padden	89
4.8	Fantasie	91
4.9	Evaluatie van de romananalyse	93
	4.9.1 Representatie van een godsdienstige opvoeding	93
	4.9.2 Autobiografische roman?	94
5	Debat over de debuutromans van Treur en Rijnveld	96
5.1	Receptie van het debuut van Treur	96
	5.1.1 Franca Treur	96
	5.1.2 Treur over haar debuut	97
	5.1.3 Reformatorisch debat	98
5.2	Receptie van het debuut van Rijnveld	101
	5.2.1 Marieke Lucas Rijnveld	101
	5.2.2 Vroege interviews met Rijnveld	102

5.2.3 Debat over <i>De avond is ongemak</i>	103
5.3 Evaluatie van het reformatorische debat	105
Evaluatie en conclusie van het onderzoek	107
Aanbevelingen voor nader onderzoek	110
Summary	111
Literatuurlijst	113
Websites	117
Overige bronnen	118
Bijlage 1 Reconstructie van de gebeurtenissen in <i>De avond is ongemak</i>	119
Bijlage 2 'Er staat geschreven'	123
Dankwoord	125

Inleiding

Onderwerp

Hoewel religie nooit weg is geweest uit de literatuur, lijkt de huidige belangstelling voor romans met een religieuze strekking van een andere aard te zijn dan in de tachtiger jaren van de twintigste eeuw. Het verzet van toen heeft plaats gemaakt voor een welwillende benadering. De tentoonstelling 'Bij ons in de Biblebelt' in Museum Catharijneconvent te Utrecht in de zomer van 2019, gaf daar ook blijk van.¹ Romans waarin godsdienst een rol speelt, worden goed verkocht, zo ook de debuutromans van de jonge vrouwelijke auteurs Franca Treur (1979) en Marieke Lucas Rijneveld (1991), respectievelijk *Dorsvloer vol confetti* en *De avond is ongemak*.² Beide auteurs zijn opgegroeid in bevindelijk gereformeerde kring, die ook vaak reformatorisch wordt genoemd. Ze lijken hun eigen jeugd te verwerken in hun romans. Geloofsopvoeding speelt een grote rol in het leven van de respectievelijke hoofdpersonen, Katelijne en Jas, en lijkt als zodanig een belangrijk motief in beide romans te vormen.

Een belangrijk aspect van het geloof van de 'bevindelijken' is dat de gelovige nooit zeker weet of hij behoort tot degenen die door God zijn uitgekozen om naar de hemel te gaan; behalve de enkeling die een godservaring heeft en tot de bekeerden behoort; die wordt op handen gedragen, omdat hij zeker is van zijn uitverkiezing. De grootste groep bevindelijke gelovigen blijft echter onzeker over hun leven na dit leven, waardoor de teneur van dit geloof somber is. Hierin verschillen ze van andere protestanten, die geloven dat je zult leven na dit leven wanneer je de door God aangeboden genade aanneemt. In dit onderzoek zal daarom ook aandacht zijn voor de geloofs(on)zekerheden van de hoofdpersonen.

Na de verschijning van het debuut van Franca Treur ontstond in reformatorische kring een debat over haar geloof en over haar opvoeding. Reformatorische lezers lazen haar roman als een autobiografische tekst, zoals bleek uit de bachelorscriptie van Aart de Bonte, terwijl die uitdrukkelijk als fictie was gepresenteerd.³ Waarom namen die lezers Treurs verhaal letterlijk, alsof waar gebeurd is wat zij als fictie presenteert? Zou dat aan haar werkelijkheidsgetrouwe beschrijving van het gereformeerde gezinsleven kunnen liggen? En zo ja, in hoeverre komt haar

---

¹ De tentoonstelling 'Bij ons in de Biblebelt' liep van 7 juli t/m 22 september 2019 in het Museum Catharijneconvent.

² Franca Treur, *Dorsvloer vol confetti* (26e druk; Amsterdam 2011), Marieke Lucas Rijneveld, *De avond is ongemak* (4e druk; Amsterdam en Antwerpen 2018).

³ Aart de Bonte, *Gegrepen door het Woord. Een analyse van de recensies van 'Dorsvloer vol confetti'* (Bachelorscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht 2011).

beschrijving dan overeen met de buitenliteraire werkelijkheid? Dezelfde vragen zouden kunnen worden gesteld bij de roman van Rijnveld, maar daar speelt de vraag waarom haar roman vrijwel geen debat opleverde in bevindelijk gereformeerde kring, terwijl ook in het door Rijnveld beschreven gezin gereformeerde godsdienstigheid een belangrijk thema lijkt te zijn. Wat zou de oorzaak kunnen zijn van het uitblijven van een debat? Wat zijn de verschillen tussen de beide romans wat betreft de godsdienstige opvoeding? Beide romans worden als fictie gepresenteerd; in beide verhalen krijgen de hoofdpersonen een reformatorische opvoeding; beide auteurs lijken elementen uit hun eigen jeugd te verwerken in hun romans. Hoe doen de auteurs dat? Hoe verhoudt de fictie zich tot de werkelijkheid en andersom? Welke aspecten van de romanteksten kunnen de (autobiografische) leeshouding van reformatorische lezers beïnvloeden?

Om antwoorden te vinden op bovenstaande vragen wil ik onderzoek doen naar de verhouding van een bevindelijk gereformeerde opvoeding tot de representatie van zo'n opvoeding in de romans *Dorsvloer vol confetti* van Franca Treur en *De avond is ongemak* van Marieke Lukas Rijnveld.

Probleemstelling en onderzoeksvragen

Hoe verhoudt het bevindelijk gereformeerde discours over opvoeding zich tot de representatie van zo'n godsdienstige opvoeding in de romans *Dorsvloer vol confetti* van Franca Treur en *De avond is ongemak* van Marieke Lukas Rijnveld?

Mijn onderzoeksvragen daarbij zijn:

1. Hoe zag het bevindelijk gereformeerde discours over (geloofs)opvoeding eruit toen de auteurs opgroeiden?
2. Hoe wordt geloofsoepvoeding in de romans gerepresenteerd?
3. In hoeverre beïnvloedde de leeshouding van reformatorische lezers het debat in eigen kring na verschijning van de romans?

Onderzoeksmethode

Om de representatie van een bevindelijk gereformeerde opvoeding in de romans te kunnen duiden, zal mijn onderzoek eerst nagaan hoe zo'n (geloofs)opvoeding vorm kreeg aan het einde van de twintigste eeuw. Vervolgens zullen mogelijke leeshoudingen bij autobiografische romans besproken worden. Daarna zullen de romans geanalyseerd worden. Na de bespreking van een

aantal interviews met de auteurs ga ik in op het bevindelijk gereformeerde discours na de verschijning van de romans. Ten slotte volgt een evaluatie met conclusie.

Mijn onderzoek naar het discours over geloofsoopvoeding in bevindelijk gereformeerde kringen zal starten met het scheppen van een algemeen referentiekader van die opvoeding, in de verwachting een soort 'norm voor bevindelijke opvoeding' te kunnen formuleren, waaraan de in de romans beschreven godsdienstige opvoeding 'getoetst' kan worden. Dit referentiekader zal gedestilleerd worden uit wetenschappelijke studies en artikelen voor en over ouders uit reformatorische kring. Omdat Treur en Rijnveld opgroeiden in de tachtiger en negentiger jaren van de twintigste eeuw heb ik gekozen voor reformatorische teksten over opvoeding uit die periode.

Geloofsoopvoeding begint in het gezin waarin een kind opgroeit. De daar gangbare gewoonten kunnen uitmonden in levenslange rituelen of juist doorbroken worden wanneer een kind volwassen wordt. Het ontstaan van geloofsvertrouwen is daarbij zeer belangrijk. De godsdienstpsychologe P.E. Jongsma-Tieleman legt in haar studie *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie* uit hoe vertrouwen in de ouders ontstaat.⁴ Voor een beter begrip van de werking van ritualisering en het ontstaan van geloofsvertrouwen of juist een doorbreking daarvan, zal ik haar onderzoek benutten. De ontwikkeling van geloofsvertrouwen kent verschillende fasen. Om die fasen te kunnen duiden, zal ook een artikel besproken worden van de Zuid-Afrikaanse literatuurwetenschapper en kinderboekenauteur Elsabe Steenberg (1938-1996). Zij bespreekt daarin de godsdienstige ontwikkeling van kinderen die opgroeien in een christelijke omgeving, die vergelijkbaar is met de beschermde bevindelijke leefomgeving van kinderen in Nederland.⁵

Een uitgebreid beeld van bevindelijk gereformeerden, hun leven en hun gewoonten, werd beschreven door de theoloog en emeritus hoogleraar massacommunicatie en public relations Anne van der Meiden, door hem 'Het portret van de zwarte-kousenkerken' genoemd.⁶ Vooral de gedeelten waarin het dagelijks leven besproken wordt, zijn van belang voor mijn onderzoek.⁷ Datzelfde geldt voor de gedeelten uit de onderzoeken van C.S.L. Janse en Jan Pieter

---

⁴ P.E. Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie* (Kampen 1996).

⁵ Elsabe Steenberg, 'Kind, religie en boek', *Koers. Bulletin for Christian Scholarship* 39 (1974) afl. 3, 115-126; 'Elsabe Steenberg', *Wikipedia. Die vrye ensiklopedie*, https://af.wikipedia.org/wiki/Elsabe_Steenberg, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021.

⁶ Anne van der Meiden, *Welzalig is het volk. Bijgewerkt en uitgebreid portret van De zwarte-kousenkerken* (Baarn 1976) 9.

⁷ Ibidem, 162-167 en 176-204.

Zwemer. Janse was hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad* en het reformatorische gezinsblad *Terdege*. Zijn sociologische onderzoek naar de emancipatie van bevindelijk gereformeerden wat betreft leer en leven is nog steeds toonaangevend.⁸ Zwemer deed promotieonderzoek naar de bevindelijk gereformeerden in het midden van de twintigste eeuw.⁹ Later schreef hij over de bevindelijk gereformeerden in de serie 'Wegwijs'.¹⁰

Voor de invulling van de geloofsopvoeding in het dagelijkse leven, zal ik te rade gaan bij artikelen in *Daniël*, een reformatorisch jeugdblad; *De Saambinder*, een kerkelijk weekblad van de Gereformeerde Gemeenten; *De Waarheidsvriend*, het officiële orgaan van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk; *De Wekker*, orgaan van de Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland en het *Reformatorisch Dagblad*, de reformatorische krant. Het betreft onder meer artikelen van predikanten, een interview met vier reformatorische ouders over het gesprek met kinderen over het geloof en een serie artikelen van de reformatorische hoofdonderwijzer A.A. Korevaar, die later werden gebundeld in een boekje.¹¹ Een beeld van buitenaf wordt door de cultureel antropologe José M. Baars-Blom gegeven. Zij onderzocht in het kader van haar masterscriptie onder meer de toekomstverwachtingen van meisjes in examenklassen van de reformatorische Pieter Zandt Scholengemeenschap.¹²

Omdat Treurs debuutroman een autobiografische leeshouding bij bevindelijke lezers blijkt op te roepen in plaats van een fictionele, is het zinvol om vooraf aan de analyse van beide romans aandacht te besteden aan mogelijke redenen daarvoor. Omdat in het kader van deze scriptie niet uitvoerig kan worden ingegaan op alle mogelijke aspecten die de leeshouding van een reformatorische lezer kunnen beïnvloeden, zal ik me beperken tot de volgende: het spanningsveld tussen feit en fictie in autobiografische romans; de contextuele kennis en de leeshouding van de reformatorische lezer; de afstand die een auteur kan scheppen ten opzichte

---

⁸ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985).

⁹ Jan Pieter Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992).

¹⁰ J.P. Zwemer, *De bevindelijk gereformeerden* (Kampen 2001) achterflap; de serie 'wegwijs' beoogt 'betrouwbare, zakelijke informatie over wereldgodsdiensten, religieuze groeperingen en stromingen' te geven.

¹¹ Ellen Baaijens en Margriet van Dijk, 'Ouderroeping en kinderplicht', interview met ds. A. Schreuder, *Daniël*, 22 oktober 1999, 4-7; Gerda Dekker-van de Haar, '„Dat vergeet je je hele leven niet meer\"'. Vier ouders over het gesprek rond de Bijbel in het gezin', *Daniël*, 15 april 1988, 4-5, 7-11; A. Elshout, 'Kinderen een erfdeel des Heeren.... wat betekent dat voor jou?', *Daniël*, 27-04-1990, 4-7; A.A. Korevaar, *Gods vaderlijke zorg voor onze kinderen!* (Kampen 1997); H.K. Sok, 'Christelijk opvoeden', *De Wekker*, 30 september 2005, 4-5.

¹² José M. Baars-Blom, *De onschuld voorbij... Over reformatorische cultuur en wereldbestormende meisjes* (e-boekuitgave; Kampen 2006).

van zijn hoofdpersoon. De studie *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985* (Nijmegen 2013) van Lut Missinne, hoogleraar moderne Nederlandse literatuur in Münster, zal daarbij benut worden.¹³

Het grootste gedeelte van mijn onderzoek betreft de analyse van de romans met het oog op de representatie van een bevindelijk gereformeerde geloofsopvoeding. In dat onderzoek zijn de personages die de opvoeding van de respectievelijke hoofdpersonen vormgeven belangrijk, omdat zij de hoofdpersonen naar hun opvattingen leren hoe ze tegen de wereld moeten aankijken. Zo dragen ze bij aan hun geloofsontwikkeling. Daarom zullen de rol, de functies en gedragingen van zowel de hoofdpersoon als de overige personages veel aandacht krijgen in mijn analyse, evenals de gezinsrituelen. De romananalyse zal zich verder beperken tot de vormgeving van het verhaal en de motieven, omdat die kunnen bijdragen aan de aangenomen leeshouding. Ik zal bij deze analyse gebruik maken van de terminologie die wordt aangereikt in *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* van Erica van Boven en Gillis Dorleijn.¹⁴

Na de bespreking van de romans zullen enkele vroege interviews met de auteurs de revue passeren, omdat de auteurs juist in vroege interviews onbevangen antwoordden op de vragen van de interviewers. Dat maakt ze geschikt om eventuele autobiografische aspecten nader te duiden. Het bevindelijk gereformeerde debat na de verschijning van de debuten zal na deze interviews aan de orde komen. In de evaluatie zal de mogelijke invloed van de romans op het bevindelijk gereformeerde discours worden geduid.

Stand van zaken in het onderzoek rondom beide romans

Uit onderstaande stand van zaken rondom de debuutromans van Treur en Rijnveld blijkt dat er nog zeer weinig onderzoek is gedaan naar die romans en naar de godsdienstige aspecten die erin voorkomen. Hieronder geef ik een overzicht van bestaande studies.

Stiene Prinsen gaf in haar recente scriptie over godsdienstige elementen in Rijnvelds debuut naast een beschrijving van het bevindelijk gereformeerde milieu ook een eigen interpretatie van de roman. Hoofdpersoonage Jas zou een soort Mozes zijn, die naar het beloofde

---

¹³ Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985* (Nijmegen 2013) 11.

¹⁴ Erica van Boven en Gillis Dorleijn, *Literair Mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (3e herziene druk; Bussum 2018).

land van de liefde leidt, maar via een offerdood, waardoor ze tegelijkertijd ook een verlossersrol zou vervullen.¹⁵

Jelle Timmermans onderzocht in zijn masterscriptie de auteurshouding van Jan Siebelink en Franca Treur tegenover hun lezers 'en het schrijven over christendom in een gesecculariseerd literair veld'.¹⁶ Volgens Timmermans zou Treur door de nadruk te leggen op het fictieve karakter van haar debuut, een zekere afstand creëren ten opzichte van haar onderwerp. Hij zegt daarover: 'Treurs posture kenmerkt zich door een profilering als academisch journalist, romaneur met afstand tot haar werk, maar ook als auteur van een autobiografische roman.'¹⁷

In zijn bachelorscriptie *Gegrepen door het Woord*. Een analyse van de recensies van 'Dorsvloer vol confetti' analyseerde Aart de Bonte recensies van het debuut van Franca Treur door christenen en niet-christenen.¹⁸ Hij richtte zich vooral op verschillen in argumentatie tussen deze recensies. Recensies uit christelijke hoek bleken nauwelijks verschil te maken tussen de auteur en haar werk en richtten zich vooral op de weergave van het geloof en de geloofsbeleving in *Dorsvloer vol confetti*. De recensies die in niet-christelijke bladen verschenen, zouden volgens Bonte de relatie met de werkelijkheid ontkennen, omdat zij meer oog hadden voor de literariteit van de tekst. Bij zowel seculiere als christelijke recensenten kwam naar voren dat er geen duidelijke verhaallijn in *Dorsvloer vol confetti* gevonden kan worden.¹⁹

De uitkomst van De Bontes onderzoek was dat vooral christelijke lezers regelmatig het hoofdpersonage gelijkstellen aan de auteur; zij nemen dus een autobiografische leeshouding aan.²⁰ Deze waarneming bevestigt de relevantie van mijn voorgenomen onderzoek naar de verhouding tussen de binnen- en buitenliteraire reformatorische leefwereld, temeer daar mijn corpus niet alleen Treurs debuut, maar ook de roman van Rijneveld omvat.

Belang van het onderzoek

In het literaire veld is inmiddels weer positieve aandacht voor religie na een lange periode waarin het beeld van algemene secularisering en ontzuiling de overhand had.²¹ In 1997

---

¹⁵ Stiene Prinsen, *Plagen en om liefde vragen*. Een analyse van het thema 'godsdienst' in *De avond is ongemak* (2018) van Marieke Lucas Rijneveld (Masterscriptie KU Leuven, Leuven 2018-2019).

¹⁶ Jelle Timmermans, *Onwaarschijnlijke kandidaten*. De posture van Jan Siebelink en Franca Treur en het schrijven over christendom in een gesecculariseerd literair veld (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2013).

¹⁷ Timmermans, *Onwaarschijnlijke kandidaten*, 48. Met 'posture' wordt de auteurshouding bedoeld.

¹⁸ Bonte, *Gegrepen door het Woord*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Peter van Dam, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN. Low countries Historical review* 126 (2011) afl.3, 52-77.

speculeerden Goffe Jensma en Yme Kuiper over een comeback van God in de Nederlandse literatuur. Ze merkten op dat er een herijking van religiositeit leek plaats te vinden na de jaren tachtig van de twintigste eeuw, toen het beeld van de 'geborneerde, geremde, hypocriete, al te brave calvinistische kleinburger' nog overheerste. Dat beeld werd gecultiveerd door de auteurs van literatuur en de literatuurcritici, een liberaal-vrijzinnige elite, die het verzet omarmde van schrijvers als Jan Wolkers en Maarten 't Hart.²²

Dertien jaar later behandelde literatuurwetenschapper en -criticus Jaap Goedegebuure in *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010* auteurs die 'religie niet beschouwen als een pijnlijk relict waarmee moet worden afgerekend, maar als een serieus te nemen fenomeen dat kan dienen als vliegwiel van verbeelding en scheppingskracht, als morele en ethische slijpsteen, als uitgangspunt voor nadere overweging vooral.'²³ Goedegebuure gaf bewust geen aandacht aan auteurs van klassieke ontworstelromans. Ook Treur rekent hij tot die groep, ondanks dat bij haar geen sprake is van 'een pijnlijk relict', zoals dat wel het geval was bij Wolkers en 't Hart. Het verschil tussen de door hem wel- en niet-gekozen auteurs wordt bepaald door 'de 'ideeënmuziek' (term van Kellendonk) waarin reflectie op religie literair gestalte krijgt' die de door hem gekozen auteurs verwerken, terwijl de niet-gekozen auteurs veelal reflecteren op hun eigen ervaringen met de dagelijkse geloofsbeleving.²⁴

In 2007 merkte literatuurwetenschapper Liesbeth Eugelink op dat religie niet alleen terug is in het literaire debat, maar dat religie eigenlijk helemaal niet weg is geweest. Een verschil is wel dat het taboe op positief schrijven over religie is doorbroken.²⁵ Verder constateerde zij dat lezen van werk van gelovige auteurs een bepaalde empathische leeshouding vraagt: 'je moet, voor de duur van het lezen, zelf een beetje geloven in wat je leest, om iets van de geloofstaal van de auteur te kunnen verstaan. En op z'n minst moet je bereid zijn je eigen ideeën en eventuele vooroordelen over religie te ondervragen.'²⁶ Mogelijk speelt een gebrek aan die noodzakelijke leeshouding literatuurcritici parten wanneer ze romans lezen waarin dagelijkse geloofservaring literair gestalte krijgt. Zodoende zouden literatuurcritici de confrontatie tussen hun eigen wereldbeeld en dat van de roman ontlopen.²⁷

---

²² Goffe Jensma en Yme Kuiper, 'Inleiding' in: Idem ed., *De god van Nederland is de beste. Elf opstellen over religie in de moderne Nederlandse literatuur* (Kampen 1997) 7-11, aldaar 9-11.

²³ Jaap Goedegebuure, *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010* (Nijmegen 2010) 23.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Liesbeth Eugelink, *'Niets in mij gelooft dat'. Over religie in de moderne Nederlandse literatuur* (Nijmegen en Kampen 2007) 12-14.

²⁶ Ibidem, 173.

²⁷ Ibidem, 173-174.

Het is juist die confrontatie tussen dagelijkse geloofservaring en de representatie daarvan in de romans die in mijn onderzoek centraal zal staan en die nog nauwelijks is onderzocht, in elk geval niet in de door mij gekozen romans. Omdat het debat in bevindelijke kring over geloofsopvoeding oplaaide na verschijning van de roman van Treur, zal ik me niet alleen beperken tot het onderzoeken van de reformatorische opvoedingsgewoonten en de literaire weergave daarvan, maar ook aandacht besteden aan dat debat. Door deze insteek te kiezen, wil ik verbanden leggen tussen de literaire verhalen van Treur en Rijnveld en de buitenliteraire werkelijkheid van de reformatorische geloofsopvoeding. Hoewel mijn onderzoek in eerste instantie letterkundig gericht is, heeft het dus ook een meer algemeen cultuurwetenschappelijk aspect door de verbreding naar het buitenliteraire reformatorische debat over geloofsopvoeding.

1 Bevindelijk gereformeerd discours over geloofsopvoeding

Bij het lezen van het debuut van Treur bleken christelijke lezers vaak een autobiografische leeshouding aan te nemen.²⁸ Dat maakt het waarschijnlijk dat het bevindelijk gereformeerde gezinsleven dat daarin wordt gerepresenteerd min of meer overeen komt met de buitenliteraire werkelijkheid. In hoeverre klopt die hypothese voor Treurs roman? En in hoeverre voor die van Rijnveld? Om dat na te kunnen gaan, is het van belang na te gaan hoe in de tijd dat Treur en Rijnveld opgroeiden vorm werd gegeven aan het bevindelijk gereformeerde gezinsleven en de toen heersende opvattingen over opvoeden in die kringen. Daarom wordt in dit hoofdstuk onderzocht welke opvattingen er in de buitenliteraire werkelijkheid over bevindelijk gereformeerde geloofsopvoeding bestonden aan het einde van de twintigste eeuw, de tijd waarin Treur en Rijnveld opgroeiden. Zo zal een referentieel beeld ontstaan, waarmee de opvoeding in de romans vergeleken kan worden.

In de debuutromans van Treur en Rijnveld groeien de hoofdpersonen op in een godsdienstig gezin met een vader, een moeder en meerdere kinderen. Die gezinssamenstelling bepaalt de opvoedingssituatie in de romans. Dat betekent dat andere mogelijke opvoedingssituaties buiten beschouwing blijven in mijn bespreking.

1.1 Kinderen als erfdeel, een opdracht voor ouders en kinderen

Kort na de geboorte worden reformatorische kinderen gedoopt. Zo worden ze opgenomen in de geloofsgemeenschap en in het verbond met God, want de doop wordt als een bezegeling van dat verbond gezien. Bij de doop beloven de ouders hun kind, dat 'in zonde ontvangen en geboren' is, op te voeden en te laten opvoeden 'tot Gods eer'. Elke keer wanneer er een kind wordt gedoopt, wordt er een formulier gelezen en horen de kinderen dat niet alleen zij, maar ook hun ouders 'in zonde ontvangen en geboren' zijn en dat ze daarom onder Gods toorn vallen.²⁹ Aangezien reformatorische gezinnen vaak kinderrijk zijn, zal elk kind dat vanaf zijn vierde wekelijks meegaat naar de kerk dit formulier geregeld horen. Kinderen groeien dus op met de wetenschap dat ze zondig zijn, ook al begrijpen ze de impact daarvan nog niet.

Kinderen moeten weten dat het belangrijk is dat ze gedoopt zijn, schreef dominee A. Elshout in het jeugdblad *Daniël*. Hij gebruikte daarvoor een uitdrukking uit *Psalms* 127: 'kinderen

---

²⁸ Bonte, *Gegrepen door het Woord*.

²⁹ 'Formulier om den heiligen doop aan de kleine kinderen der gelovigen te bedienen', *De gehele Bijbel online. Liturgie*, <https://www.online-bijbel.nl/liturgie/formulier/1/>, laatst geraadpleegd op 13 februari 2021.

als erfdeel', wat allereerst betekent dat kinderen een geschenk zijn van God. Dit geschenk brengt voor ouders de opdracht en verantwoordelijkheid met zich mee hun kinderen op te voeden naar Bijbelse normen en geboden; voor kinderen betekent het dat ze het liefdevolle gezag van de ouders moeten aanvaarden en hen gehoorzaam moeten zijn.³⁰

'De opgave voor de ouders is: kinderen voortbrengen en opvoeden tot Gods eer. De opgave voor de kinderen der gemeente is: zich oprecht en dankbaar tonen voor het feit dat God hen deed geboren worden uit ouders die met God en Zijn gebod rekening houden, hen onderwezen en deden onderwijzen onder andere aangaande de betekenis van het gedoopt zijn. [...] Voor de erfgenamen van het rijk van God en van Zijn verbond vloeien er niet alleen verbondszegeningen voort uit de verbondsbetrekking, maar ook verantwoordelijkheden en verplichtingen. Het verwaarlozen daarvan wordt in de Schrift als onheiligheid en verbondsbreuk aangemerkt waarop de verbondsvloek rust met al hetgeen daarmee verbonden is voor tijd en eeuwigheid.'³¹

In dit citaat van Elshout kan allereerst het doel van bevindelijke opvoeding worden gevonden, namelijk dat kinderen opgevoed moeten worden 'tot Gods eer' en volgens 'het verbond'. Het verbond verwijst naar het oudtestamentische verbond dat God met zijn volk Israël sloot. In dit verbond staat steeds een belofte aan de ene kant tegenover een eis aan de andere kant.

Veel begrippen uit het Oude Testament worden letterlijk overgenomen in de bevindelijke leer, alsof ze voor huidige gelovigen geschreven zijn. Dat geldt ook voor de oudtestamentische geboden, die ze wekelijks in de kerkdiensten krijgen voorgehouden. 'Eer uwe vader en uwe moeder' is daar een van; de zegen die daarop rust is: 'opdat uwe dagen verlengd worden in het land, dat u de HEERE, uw God geeft'.³² Daartegenover staat de strafbaarheid voor God wanneer gelovigen zich niet aan die regels houden. Elshout wijst dan ook op de vloek bij het zich onttrekken aan verantwoordelijkheden. Hij geeft nauwelijks

---

³⁰ Elshouts uitgangspunt was daarbij dat kinderen een 'erfdeel des HEEREN' zijn, dat kan worden aanvaard en geweigerd. De mogelijkheid tot weigering is merkwaardig, want kinderen krijgen in reformatorische kringen wordt als een zegen gezien; kinderen als een geschenk; dus een kind als 'erfdeel', als een geschenk van God, weigeren is in de praktijk ondenkbaar. Elshout, 'Kinderen een erfdeel des Heeren', 4-7, aldaar 4-5; Statenvertaling, *Psalm 127*, 3. De volledige titel van de Statenvertaling of Statenbijbel is: *Bijbel. Dat is de gansche heilige schrift bevattende al de canonieke boeken des ouden en nieuwen testaments. Op last van de Hoog-mogende heeren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en volgens het besluit van de nationale synode gehouden te Dordrecht in de jaren MDCXVIII en MDCXIX uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandsche getrouwelijk overgezet* (eerste uitgave Dordrecht 1618-1619).

³¹ Elshout, 'Kinderen een erfdeel des Heeren', 4-7; vergelijk Korevaar, *Gods vaderlijke zorg*, 8-9.

³² Statenvertaling, *Exodus 20*, 12.

praktische invulling aan die verplichtingen. Het 'laten onderwijzen' wordt wel in het formulier genoemd. Meestal wordt dat ingevuld door kinderen naar reformatorische scholen te sturen en catechetisch onderwijs te geven. Veel andere rituelen inzake de godsdienstige opvoeding zijn kennelijk zo vanzelfsprekend, dat ze bekend worden verondersteld.³³

Elshout stelde dat kinderen 'oprecht en dankbaar' moeten zijn voor hun gelovige ouders. Het woord 'oprecht' lijkt als doel te hebben dat de kinderen eerlijk moeten zijn, maar de woordcombinatie kan ook duiden op een vaste combinatie van woorden in de zogenaamde 'tale Kanaäns', die is gebaseerd op het Nederlands uit de Statenvertaling uit 1618-19.³⁴ Niet alleen leest men standaard uit deze vertaling voor, maar ook wordt het archaische taalgebruik overgenomen zodra geloofszaken ter sprake komen. Het citaat uit het artikel van Elshout komt dan ook overeen met het taalgebruik in vrijwel alle artikelen uit bevindelijke hoek over godsdienstige opvoeding, jeugdbladen als Daniël niet uitgezonderd.

Kinderen wordt geleerd dat ze hun ouders en andere gezagsdragers moeten gehoorzamen, omdat die gezag over hen hebben gekregen van God. Dit gezag heeft volgens dominee J. van Haaren (1933-1983) een dwingend karakter, waarbij tuchtiging nodig kan zijn. Tegelijkertijd 'zal de uitoefening van dit gezag het midden houden tussen toegeeflijkheid en strengheid'.³⁵ Van Haaren legde net als Elshout de nadruk op de plicht van het kind de ouders te gehoorzamen. Hoewel Korevaar het daarmee eens was, legde hij nadruk op de verantwoordelijkheid van ouders en de liefde die van hen gevraagd wordt wanneer ze hun kinderen opvoeden. Hij benadrukte dat van het oudere kind geen blinde gehoorzaamheid gevraagd worden, maar dat de ouder met hem in gesprek zal moeten gaan. Een ouder mag zijn gezag niet misbruiken door zich te verschuilen achter de Bijbel, onredelijke eisen te stellen en autoritair op te treden. Wanneer het kind geleerd heeft zijn ouders te vertrouwen, zal het ook het gezag van de ouders aanvaarden en zich veilig voelen.³⁶ Uit onderzoek van Jongsmatieleman bleek dat basaal vertrouwen in de ouders daarbij een voorwaarde is voor het ontstaan van Godsvertrouwen.³⁷

---

³³ Janse benoemt de kinderdoop als onderdeel van het collectieve ritueel dat samenbindend werkt, zeker in combinatie met de nadruk op de kinderzegen en de gezinsopvoeding en de eigen scholen; Janse, *Bewaar het pand*, 152-153; Elshout, 'Kinderen een erfdeel des Heeren', 4-7.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Van Haaren haalt *Spreuken* 13, 24 aan: 'Die zijn roede inhoudt, haat zijn zoon; maar die hem liefheeft, zoekt hem vroeg met tuchtiging.'; J. van Haaren, 'Het gezag', *De Saambinder*, 1 september 1983.

³⁶ Korevaar, *Gods vaderlijke zorg*, 33-35.

³⁷ Jongsmatieleman, *Geloven*, 31.

1.2 Huwelijk

De ouders hebben gezag over de kinderen. De man werd (en wordt) gezien als 'het hoofd' van de vrouw, want 'Zo heeft God het gewild' volgens dominee J. van Haaren in *De Saambinder*.³⁸ Het betekent dat in de huwelijksrelatie de man gezag heeft over de vrouw, omdat de vrouw als hulp ondergeschikt is aan de man. Mannen en vrouwen zijn weliswaar gelijkwaardig, maar ze hebben onderscheiden taken. De man moet zijn vrouw en zijn gezin leiden. De vrouw heeft een dienende taak. Daarom staat men vanouds argwanend of zelfs afwijzend tegenover vrouwenemancipatie.³⁹ Een huwelijk geldt als een levenslang verband tussen een man en een vrouw. Homofilie en buitenechtelijk geslachtsverkeer worden afgewezen.⁴⁰ Wanneer er buiten het huwelijk een kind is verwekt, 'moet' een stel trouwen: een 'gedwongen huwelijk' volgt.⁴¹ Er is debat over anticonceptiva, want je 'neemt' geen kinderen, maar krijgt ze van God; ze zijn immers 'een erfdeel des Heeren'. Abortus wordt afgewezen en anticonceptie vaak ook. Echtscheidingen komen wel voor, maar hertrouwen met een gescheiden man of vrouw staat ter discussie, net als trouwen met een ongelovige of andersgelovige.⁴²

1.3 Dienstbare vrouwen

Reformatorische meisjes worden in de opvoeding gestimuleerd om dienstbaar te leven. Familie, kerk en reformatorisch onderwijs hebben daarbij veel invloed. In de meerderheid van de gezinnen worden de kinderen opgevoed naar de traditie waarin men huwt, een gezin sticht, de man werkt en de vrouw voor het gezin zorgt, in elk geval zolang de kinderen thuis wonen.⁴³

In 2006 constateerde Baars-Blom in haar onderzoek dat 'leven naar Gods eer' belangrijker werd gevonden dan individuele ontplooiing. Bij lichte bevindelijken bleek de communicatie opener dan bij zwaardere. Open communicatie in kerk en gezin bleek samen te hangen met een hoger opleidingsniveau en een lichtere geloofsrichting. Zware bevindelijken

---

³⁸ Baaijens en Van Dijk, 'Ouderroeping en kinderplicht'; Korevaar, *Gods vaderlijke zorg*, 33-35; Van Haaren, 'Het gezag'.

³⁹ Van Haaren, 'Het gezag'; Van Haaren beroept zich hier onder andere op de scheppingsordening uit Genesis, namelijk dat de man eerder geschapen is dan de vrouw, aangehaald in *1 Timotheüs 2*, 13. Paulus voegt er in *Colossenzen 3*, 18 de onderdanigheid aan toe.

⁴⁰ Janse, *Bewaar het pand*, 247; Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 118. NB. Het onderzoek van Jongsma-Tieleman is gehouden onder synodaal gereformeerde jongeren tussen 18 en 25 jaar oud, 101. Sommige resultaten uit haar enquête en onderzoek kunnen daarom niet als representatief voor bevindelijk gereformeerden worden beschouwd.

⁴¹ Janse, *Bewaar het pand*, 247; Van der Meiden, *Welzalg is het volk*, 196.

⁴² P.E. Jongsma-Tieleman, *Geloven; gewoonte of keuze. Een onderzoek naar het effect van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren* (Kampen 1991) 118; Janse, *Bewaar het pand*, 48, 247; Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11.

⁴³ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 104; Van Haaren, 'Het gezag'.

bleken vaker voor een lager opleidingsniveau te kiezen dan lichte. Het opleidingsniveau van de moeder beïnvloedde de keuze van de meisjes. Twee derde van de meisjes verwachtte voor hun vijfentwintigste getrouwd te zijn.⁴⁴ Ze kozen dus voor een traditioneel rollenpatroon, dat wil zeggen dat de man de kost verdient en de vrouw de zorg voor het gezin op zich neemt. Vanuit deze opvatting kozen jongens vaker voor de hoogst haalbare opleiding, terwijl de meisjes een pragmatische keuze maakten, namelijk voor een dienstbaar beroep, veelal in de zorg of in het onderwijs.⁴⁵

1.4 Bevindelijke opvoeding in de praktijk

In 1988 verscheen in *Daniël* een interview door Gerda Dekker-van de Haar met vier reformatorische ouders, twee vaders en twee moeders. Daarbij stond 'het gesprek rond de Bijbel in het gezin' centraal.⁴⁶ In dit interview kwam naar voren dat ouders eerder nagevolgd zullen worden wanneer ze oprecht geloof tonen, dan wanneer ze alleen voor de vorm naar de kerk gaan. 'Godsdienstige opvoeding is [...] niet iets wat bovenop de gewone opvoeding' komt, maar heeft als doel de kinderen op te voeden 'tot Gods eer en tot hun eigen zaligheid'.⁴⁷ Als middelen die ouders zouden kunnen helpen bij hun opvoeding werden genoemd: 'Samen uit de Bijbel lezen; Het gebed; Avondsluiting/dagopening; Het gesprek met de kinderen; Preekbespreking; Kerkgang; Huiscatechisatie; Muziek en zang; Voorleven'.⁴⁸

De geïnterviewde ouders gaven aan dat vasthouden aan traditie op het gebied van Bijbellezen en gebed goed is voor religieuze gewoontevorming. Gezamenlijke Bijbellezingen en gebeden rond de maaltijden werden als een belangrijk onderdeel van de bevindelijke geloofsopvoeding gezien. De ouders zouden de kinderen wel meer bij de Bijbellezing willen betrekken, bijvoorbeeld door een gesprek of door hen zelf te laten voorlezen, maar in de praktijk bleek de vader voor te lezen en bij zijn afwezigheid de moeder. Jonge kinderen werden wel voorgelezen uit een kinderbijbel. De avondsluiting zou kunnen bestaan uit het lezen van een dagboek en/of voorlezen uit een kinderbijbel of een eigen Bijbeltje in combinatie met een avondgebed, bijvoorbeeld het bekende kindergebedje 'Ik ga slapen, ik ben moe'.⁴⁹ Dit werd ook

---

⁴⁴ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 8, 112-113, 117-122.

⁴⁵ Ibidem, 114.

⁴⁶ Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11.

⁴⁷ Ibidem; Dominee H.K. Sok stelde in een artikel in *De Wekker* zelfs: 'Iedere vorm van opvoeding die Bijbelkennis niet centraal stelt, is ongezond.'; Sok, 'Christelijk opvoeden', 4-5.

⁴⁸ Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11.

⁴⁹ Hier worden Bijbelse dagboeken bedoeld.

als een goed moment gezien om een gesprek te voeren met het kind en een vrij gebed te oefenen.⁵⁰ Voor en na de maaltijden werd er een formuliergebed of een vrij gebed uitgesproken door de vader en bij zijn afwezigheid door de moeder.⁵¹ Het 'Onze Vader' is een voorbeeld van een formuliergebed, waarvan meerdere varianten in omloop zijn. 'Ernst, eerbied en oprechtheid' in een gebed vond een van de ouders belangrijker dan mooie gebedsformules.⁵² Een vader greep terug op Jacobus Koelman, een zeventiende-eeuwse theoloog die voorkeur gaf aan het vrije gebed voor zowel kinderen als voor volwassenen. Een ander merkte op dat de ordening van een formuliergebed behulpzaam kan zijn om richting te geven aan het vrije gebed.⁵³

Op reformatorische (middelbare) scholen sluit men aan bij de gewoonten in reformatorische gezinnen: de dag wordt begonnen met Bijbellesing en gebed. In de middagpauze eet men gezamenlijk, waarbij de docent begint met gebed. De maaltijd wordt besloten met een Bijbellesing en een dankgebed. De schooldag wordt afgesloten met gebed. Zo hoort een kind wel zes of zeven keer per dag een lezing uit de Bijbel.⁵⁴ Kinderen in de middelbare schoolleeftijd gaan bovendien wekelijks naar catechisatie, waar ze specifiek onderwezen worden in geloofszaken, meestal door de predikant, anders door een ouderling.⁵⁵ Op de reformatorische basisscholen wordt wekelijks een psalmvers aangeleerd, in de berijming van

---

Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11; Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 117; 'Ik ga slapen, ik ben moe', *Wikisource*, https://nl.wikisource.org/wiki/Ik_ga_slapen_ik_ben_moe, laatst geraadpleegd op 23 september 2020.

⁵⁰ Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11; Sok, 'Christelijk opvoeden', 4-5;

⁵¹ Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel' 4-5, 7-11; Van der Meiden, *Welzilig is het volk*, 195.

⁵² Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel' 4-5, 7-11.

⁵³ Ibidem; Jacobus Koelman, *De pligten der ouders in kinderen voor Godt op te voeden. nevens Dryerley Catechismus. Almede twintig exempel van Godtzalige en vroeg stervende jonge kinderen* (Amsterdam 1679), heruitgegeven als: Jacobus Koelman, *De pligten der ouders in kinderen voor God op te voeden*, C. Bregman herschrijving (3e druk; Houten 1990). Koelman wijdde hoofdstuk 6 aan het gebed; Ibidem, 94-131.

De verwijzing naar een autoriteit uit de zeventiende eeuw is niet ongebruikelijk in bevindelijk gereformeerde kringen. Zeventiende- en achttiende-eeuwse theologen als J. Koelman, H. Witsius, W. à Brakel, A. Comrie, W. Schortinghuis en J. van Lodenstein zijn daar nog steeds bekende namen. Ze behoren allen tot de richting van zogenaamde Nadere Reformatie. Hun theologie is in de betreffende reformatorische kringen nog steeds actueel. Deze theologen van een paar eeuwen geleden worden 'oude schrijvers' genoemd. Ze hebben net als predikanten een bijna onaantastbare status. Janse, *Bewaar het pand*, 64; Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 50-51, 203.

Onlangs verscheen een biografie van de christelijk gereformeerde hoogleraar Gerard Wisse (1873-1957). Journalist Willem Bouwman schreef dat eerdere biografieën misstappen verhulden of te onkritisch waren. 'Het kwaad mocht geen naam hebben.'; Willem Bouwman, 'Gerard Wisse ontmaskerd', *Nederlands Dagblad*, 11 december 2020.

⁵⁴ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 38; F.A. van Lieburg, 'Vertaling en vervreemding. Monument weer in gebruik gaan nemen', *De Waarheidsvriend*, 27 januari 2011, 8-9.

⁵⁵ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 32-33; Sok, 'Christelijk opvoeden', 4-5.

1773 en isoritmisch gezongen.⁵⁶ In veel gezinnen wordt in elk geval op zondagmiddag of -avond een zangmoment gehouden. De kinderen mogen een vers kiezen, dat men samen zingt, liefst begeleid door een van de gezinsleden op het orgel. Live muziek heeft de voorkeur boven de 'grammofoon'.⁵⁷

Omdat de Statenvertaling in bevindelijk gereformeerde kringen als standaard wordt gebruikt, worden kinderen dagelijks geconfronteerd met religieuze taal die afwijkt van de spreektaal. Zodra er over godsdienstige onderwerpen gesproken wordt, klinkt de archaische tale Kanaäns door in de formuleringen. In combinatie met de intensieve aandacht voor Bijbellezing en gebed in de opvoeding leren kinderen als vanzelf veel flarden Bijbelteksten uit het hoofd.⁵⁸ Aan de Bijbel werd volgens Janse normatief gezag toegekend met een geldigheid voor alle tijden. Dit gezag is absoluut, want het is afkomstig van God. De enige concessie die gedaan wordt, is op het gebied van de spelling, die mag worden aangepast aan de huidige normen.⁵⁹ Men neemt letterlijk voor waar aan wat er in de Bijbel staat. Verzonden verhalen daarentegen worden gewantwoord, omdat ze gefantaseerd zijn, dus onwaar oftewel gelogen.⁶⁰ Kinderen worden dan ook gewaarschuwd tegen fictieve teksten zoals sprookjes. De teksten die men wel leest zijn veelal gericht op het geloof of hebben een hoog informatief gehalte. Bevindelijke bladen die Van der Meiden noemt zijn het *Reformatorisch Dagblad*, *De Saambinder*, *De Wachter Sions*, *De Wekker* en *De Waarheidsvriend*.⁶¹ Daarnaast zijn er tijdschriften als *Daniël* voor de jeugd en *Terdege*.

In reformatorische kringen 'heiligt' men de zondag, dat wil zeggen dat men de zondag als een apart gezette dag beleeft. Het is een dag waarop niet wordt gewerkt, tenzij dat strikt noodzakelijk is, zoals het voeren en melken van dieren. In plaats daarvan gaan alle leden van een gezin twee of drie keer per zondag naar de kerk. Kinderen gaan vanaf de leeftijd van vier à vijf jaar mee. Verder wordt de zondag doorgebracht met eten, slapen, lezen en misschien een wandeling. Er wordt niet genaaid, gebreid of geknutseld. De zondag kan daardoor voor kinderen

---

⁵⁶ *Psalmen. In de berijming van 1773* (z.p. z.j.). Isoritmisch zingen wordt vaak 'zingen op hele noten' genoemd. In 2012 schreef dominee Van Kooten dat de gewoonte van isoritmisch zingen van de kerkliederen steeds vaker wordt vervangen door ritmische kerkzang; M. van Kooten, 'Isoritmische kerkzang', *Terdege*, 26 september 2012, 42.

⁵⁷ Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11; Janse, *Bewaar het pand*, 69 en 230.

⁵⁸ Janse, *Bewaar het pand*, 70; Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11; Van Lieburg, 'Vertaling en vervreemding', 8-9.

⁵⁹ In 2011 verscheen de Herziene Statenvertaling (HSV), maar die was nog niet in gebruik toen het debuut van Treur verscheen; Rijnveld noemt hem eenmaal. Van Lieburg, 'Vertaling en vervreemding', 8-9; Janse, *Bewaar het pand*, 82.

⁶⁰ Van der Meiden, *Welzalg is het volk*, 183.

⁶¹ *Ibidem*, 182-183.

erg saai zijn.⁶² Op zondag gaan bekeerde mannen in een zwart pak naar de kerk, de overige mannen en vrouwen donker en predikanten kleden zich altijd in het zwart. Vrouwen en meisjes dragen rokken; tijdens de kerkdiensten dragen ze een hoed. Meisjes dragen hun haar lang, meestal gevlochten.⁶³ Vrouwen dragen weinig sieraden en maken zich niet op, want het gaat om 'eenen zachtmoedigen en stillen geest', niet om uiterlijke versierselen.⁶⁴ Hun kledingstijl heeft een heel eigen, zeer herkenbaar karakter.⁶⁵ Overigens is de kledingcode voor meisjes geen wet van meden en perzen, want op weg naar hun reformatorische school reisden meisjes vaak in een lange broek, wat 'een dagelijkse verkleedpartij in het damestoilet' veroorzaakte, omdat een rok op school verplicht was (en is).⁶⁶

Omdat men in bevindelijke kringen vertrouwt op Gods voorzienigheid, staat men nog steeds ambivalent tegenover inenting en verzekeringen. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw begon men daar ruimer over te denken. Men was tegen euthanasie omdat doodslag verboden is, en tegen moderne eugenetica, omdat dan ingegrepen wordt in wat God geschapen heeft. Doden worden begraven, niet gecremeerd.⁶⁷ Bezoek aan cafés wordt afgewezen, net als ander werelds vermaak, zoals de kermis, de bioscoop en toneelvoorstellingen. Alleen volksvermaak dat uit de traditie voortkwam werd toegestaan.⁶⁸ De radio mocht gebruikt worden als functioneel apparaat, bijvoorbeeld voor nieuwsberichten. Waar televisie volgens Van der Meiden in 1976 nog werd afgewezen, zag Janse in 1985 dat televisie aan een opmars bezig was.⁶⁹

---

⁶² De website van het *Reformatorisch Dagblad* staat op zondag op non-actief; men is tegen zondagsopening van winkels en zwembaden. Tijdens de Biblebelt-tentoonstelling werd een deel van de tentoonstelling op zondag gesloten; Tanja Kootte, 'Reformatorische kunst? Kunstenaars in beeld', *Catharijne. Magazine van het Museum Catharijneconvent* 37 (2019) afl. 2, 20-21.

Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 32-33; Van der Meiden, *Welzalig is het volk*, 186-187; Janse, *Bewaar het pand*, 152, 233 en Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 119.

⁶³ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 31; Janse, *Bewaar het pand*, 231 en 235.

⁶⁴ Statenvertaling, *1 Petrus* 3, 4-5.

⁶⁵ Hetzelfde geldt andersom: Baars-Blom, die in verband met haar onderzoek bevindelijk gereformeerde kerkdiensten keurig in rok en met een hoed op bezocht, viel als vreemdeling direct door de mand: 'al zou ik twee hoedjes opzetten.'; Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 29.

⁶⁶ Johan de Jong, 'In de trein waarheen?', *Daniël*, 15 april 1988, 6.

6; Janse, *Bewaar het pand*, 235.

⁶⁷ Janse, *Bewaar het pand*, 240-247, 250; Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 451, 453.

Anno 2021 laat ongeveer de helft van reformatorische verzorgingshuisbewoners zich vaccineren tegen corona; Maarten van Gestel, 'Een prik staat de band met God in de weg', *Dagblad Trouw*, 25 februari 2021; Idem, 'Vaccinwens 'verrassend hoog'', *Dagblad Trouw*, 25 februari 2021.

⁶⁸ In dit rijtje past ook de weerszin tegen kaartspelen, sporten en dansen. Van der Meiden, *Welzalig is het volk*, 183-186; Janse, *Bewaar het pand*, 126.

Wedstrijdsport werd in 1985 nog steeds niet toegejuicht volgens Janse, *Bewaar het pand*, 138-139.

⁶⁹ Janse, *Bewaar het pand*, 126, 235-237; Van der Meiden, *Welzalig is het volk*, 183-187; Zwemer, *De bevindelijk gereformeerden*, 9.

Anno 2021 is het ook in bevindelijke kring onmogelijk de niet-bevindelijke-wereld uit te bannen door het alomtegenwoordige internet.

1.5 Voorleven of gesprekken voeren

Het gezin, de familie de buurt en de kerk dragen allemaal bij aan de cultuuroverdracht. Omdat die vooral in de vroegste levensjaren veel effect heeft, organiseerde de toenmalige directeur van de Jeugdbond van de Gereformeerde Gemeenten, J.H. Mauritz, in 1997 toerustingsavonden voor ouders van kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar. Tijdens die avonden werd aan de orde gesteld hoe een vertrouwelijk klimaat in het gezin en de huisgodsdienst zou kunnen bijdragen aan de godsdienstige opvoeding.⁷⁰ Een van de inleiders benadrukte het belang van gesprekken met kinderen door beide ouders, en pleitte voor bidden van vrije gebeden in plaats van formuliergebeden, omdat daarin 'de zorgen én vreugden van het gezin aan de Heere' konden worden voorgelegd.⁷¹

De reformatorische ouders uit het interview gaven aan dat geloofsgesprekken vaak moeizaam op gang komen. Zeker wanneer jongeren met kritiek komen op de kerk, zouden de ouders wijsheid 'van boven' nodig hebben om goede gesprekken met hen te voeren. Ouders zouden zich dan kwetsbaar op moeten stellen en erkennen dat ze zelf ook zondige mensen zijn. Ouders zouden zelf voorzichtig moeten zijn in het uiten van kritiek, bijvoorbeeld op kerk en ambtsdragers, want dat zouden de kinderen over kunnen nemen, wat zou afbreken in plaats

---

⁷⁰ Mauritz citeerde uit een enquête die gehouden was onder jongeren van 13-15 jaar, waarin zij aangaven dat zij het gezinsklimaat positief waardeerden wanneer het thuis gezellig was en hun vrienden dat ook zo ervoeren; wanneer ze het goed met hun ouders konden vinden en ze bij hun ouders terecht konden met hun vragen en problemen. Twee derde van de geënquêteerde jongeren bleek zo'n harmonieus thuis te hebben. Mauritz' ideaal was dat er een wisselwerking zou ontstaan tussen de gesprekken thuis en het jeugdwerk. Dan zou jeugdwerk voort kunnen bouwen op de godsdienstige opvoeding thuis. Idealiter zou er dus thuis een sfeer van vertrouwelijkheid moeten heersen, wat ook het jeugdwerk zou vereenvoudigen. Mauritz, 'Opvoeden doen we samen'; Janse, *Bewaar het pand*, 48. Mauritz is 33 jaar directeur van de Jeugdbond van de gereformeerde gemeenten geweest; *Geschiedenis*, *Jeugdbond. Gereformeerde gemeenten*, <https://www.jbgg.nl/over-jeugdbond/geschiedenis/>, laatst geraadpleegd op 15 september 2020; 'Afscheid van J.H. Mauritz', *Daniël*, 15 juni 2007, 18.

⁷¹ Kerkredactie, 'JBGG-project geeft aan jonge ouder handreiking'. Uit het onderzoek van Jongsma Tieleman blijkt dat jongeren positieve beïnvloeding voor het huidige gelovig-zijn allereerst toekenden aan de moeder, daarna aan de vader, de vrienden, 'iemand van de kerk' en als laatste ook aan de grootouders. Positieve invloed had ook verkering/vriendschap met een godsdienstig meisje/jongen, een ernstige ziekte of het overlijden van een goede bekende. Negatieve invloed had een slecht huwelijk van de ouders, ernstige eigen ziekte of invaliditeit of verkering met een niet godsdienstige meisje/jongen. Gebeurtenissen werden niet genoemd; Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 121-122. De keuze waarbij de moeder de zorg voor de kinderen op zich neemt en de vader buitenshuis werkt, brengt met zich mee dat de vader veel meer afwezig is in het gezin dan de moeder, waardoor kinderen vaker gesprekken voeren met de moeders; Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11.

van opbouwen. Oudere kinderen die relaties starten en zich gaan voorbereiden op een huwelijk, zouden er op gewezen moeten worden dat eensgezindheid tussen de ouders belangrijk is. Bij voorkeur zouden ze voor dezelfde kerk moeten gaan.⁷²

Het belang van het voeren van gesprekken met hun kinderen werd door zowel dominee Sok als de geïnterviewde ouders gerelativeerd vanuit de overtuiging dat het God is die de mens al dan niet bekeert. Voorleven werd als het makkelijkste en krachtigste middel gezien voor geloofsoverdracht.⁷³

1.6 Geloofsbeleving van kinderen

De bevindelijk gereformeerde opvattingen over geloofsopvoeding geven voornamelijk het perspectief van de ouders weer. Er lijkt niet zo veel aandacht te zijn voor de geloofsbeleving van kinderen. In de debuutromans die geanalyseerd zullen worden, komt die die wel aan bod. Daarom is het belangrijk om ook aandacht te geven aan aspecten van de kinderlijke geloofsontwikkeling, zoals het kinderlijke gebed en het ontstaan van een godsbeeld. Literatuurwetenschapper Elsabe Steenberg verdiepte zich in de kinderlijke geloofs- en gebedsontwikkeling van Zuid-Afrikaanse kinderen. Die groeiden in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw op in een grotendeels christelijke samenleving, waarin ze nauwelijks in contact kwamen met andersdenkenden. Omdat dit ook gold voor bevindelijk gereformeerde kinderen aan het einde van de twintigste eeuw, die in relatief gesloten gemeenschappen opgroeiden, waarbij gezin, school en kerk een basale eenheid vormden, kan Steenbergs onderzoek benut worden als spiegel voor de romananalyse wat betreft kinderlijke geloofsbeleving.⁷⁴

Steenberg stelde dat kinderen openstaan voor het religieuze en dat gebed daarbij de functie heeft om met 'het goddelijke' te leren communiceren, waardoor het kind daarin geborgenheid leert vinden.⁷⁵ Gebed speelt dus een belangrijke rol in de religieuze beleving en groei. Kleine kinderen verkiezen spontane eigen gebedjes boven formuliergebeden, waarin ze concrete dingen vragen of voor concrete dingen bedanken. Ze staan daarbij zelf in het middelpunt, want zelfs wanneer ze voor anderen bidden, doen ze dat omdat ze er zelf belang bij hebben. Het jonge kind zal uit zichzelf nog niet om vergeving vragen, omdat dit abstracte begrip zijn verstand nog te boven gaat. Schuldbewustzijn ontstaat pas rond zijn twaalfde

---

⁷² Dekker-van de Haar, 'Vier ouders rond de Bijbel', 4-5, 7-11.

⁷³ Ibidem; Sok, 'Christelijk opvoeden', 4-5; 'Uit het verslag van het *Reformatorisch Dagblad* van 20 september', *Daniël*, 22 oktober 1999, 11; Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 117.

⁷⁴ Steenberg deed haar onderzoek met het oog op haar bespreking van Zuid-Afrikaanse kinderboeken; Steenberg, 'Kind, religie en boek', 115-126.

⁷⁵ Ibidem, 119.

levensjaar, waarna zijn gebed ook altruïstischer wordt.⁷⁶ Toegepast op de Nederlandse situatie betekent dit dat een kind voordat het naar de middelbare school gaat meestal nog niet kan vatten wat 'in zonde ontvangen en geboren' inhoudt en evenmin waarom Gods toorn daarom op hem rust, zoals het bij elke doop hoort voorlezen uit het doopformulier.⁷⁷

Tot de leeftijd van een jaar of vijf maken kinderen nog nauwelijks onderscheid tussen God en de ouders. Ze beleven de dingen in hun totaliteit. In deze fase van hun ontwikkeling ontstaat het vertrouwen in de ouders dat later de basis vormt voor het ontstaan van geloofsvertrouwen. Het kind kan zich God alleen voorstellen in concrete zintuiglijke vorm. Tot een jaar of acht beleeft een kind religie niet als iets speciaals.⁷⁸

Na de kleuterleeftijd begint het kind oog te krijgen voor de magische aspecten van God, waardoor hij als een soort tovenaars gezien wordt. In die tweede fase staat het open voor sprookjes, wonderverhalen, verhalen over schepping, hemel en hel. Het begint te beseffen dat er een samenhang is tussen de dingen, tussen zijn wil of die van zijn ouders en van God. Nog steeds worden zijn beelden bepaald door de materiële werkelijkheid.⁷⁹ In de derde fase vindt er een verschuiving plaats in het kinderlijke autoriteitsdenken en komt Gods autoriteit langzaam maar zeker boven die van de ouders te staan.⁸⁰ Het natuurlijke wordt steeds meer van het bovennatuurlijke onderscheiden. Het kind begint te beseffen dat de ouders feilbaar zijn, terwijl God een hogere macht is die overal boven staat, wat betekent dat het tot het besef komt dat God en de ouders niet gelijkgesteld kunnen worden. Wanneer het kind ongeveer twaalf jaar is, begint het een religieus bewustzijn te ontwikkelen waarin zijn godsbeeld minder afhankelijk wordt van de ouders. Dan zal het kind religie meer emotioneel of juist meer rationeel gaan beleven. Het godsbeeld van een kind begint dus rond het einde van de basisschool te kantelen, omdat het kind van navolgen geleidelijk overgaat naar het dragen van eigen verantwoordelijkheid.⁸¹ Vanaf de geboorte tot en met de gehele basisschoolperiode is het dus van wezenlijk belang welk voorbeeld de ouders geven. Kinderen bootsen immers in eerste instantie het rituele gedrag van de ouders na. Steenberg zei hierover:

---

⁷⁶ Steenberg, 'Kind, religie en boek', 120-121.

⁷⁷ 'Formulier om den heiligen doop aan de kleine kinderen der gelovigen te bedienen'.

⁷⁸ Deze fase wordt de antropomorische fase genoemd; Steenberg, 'Kind, religie en boek', 115-116.

⁷⁹ Deze fase wordt de animistisch-magische fase genoemd; Ibidem, 116.

⁸⁰ Deze fase wordt de intellectueel rationalistische fase genoemd; Ibidem, 119.

⁸¹ De vierde fase wordt de individuele fase genoemd. De vier stadia van een godsdienstige ontwikkeling kennen geen strikte scheidslijnen en kunnen elkaar overlappen; Steenberg, 'Kind, religie en boek', 115-116 en 118-119.

‘Hy volg sy ouers, en mettertyd ook ander persone, na in rituele gebare soos hande vou of kniel, hy sluit sy oë vir die tafelgebed, neem moonlik deel aan huisgodsdien, gaan saam kerk toe en sing daar saam.’⁸²

Later kan dat wat eerst pure nabootsing was, leiden tot een ritueel met meer diepgang. Het vertrouwen van een kind in zijn ouders is daarbij cruciaal. Volgens Steenberg heeft de vader hierin een belangrijke positie, want het beeld dat een kind van zijn vader heeft, wordt overgedragen op zijn beeld van God. Wanneer een kind bang is voor zijn vader, zal het dus ook bang zijn voor God.⁸³ Ze zegt daarover:

‘God is ’n God wat vrees inboesem by dié kind wie se ouers hom byvoorbeeld mishandel of verwerp. [...] Vanselfsprekend sal ’n kind dit moeilik of selfs onmoontlik vind om ’n positiewe Godsbeeld te vorm as die verhouding met sy ouers baie swak is.’⁸⁴

Een verstoorde relatie met de ouders zal dus zeer waarschijnlijk een negatieve weerslag hebben op het godsbeeld van een kind.

1.7 Ritualisering versus ritualisme

Wanneer een kind een positieve vertrouwensrelatie opbouwt met zijn ouders, zal ook zijn godsbeeld waarschijnlijk positief zijn. Hetzelfde geldt voor de beleving van rituelen: wanneer het kind zich veilig voelt, zal het ook de dagelijkse godsdienstige gewoonten positief beleven. Het kind zal regels en straffen als redelijk ervaren. Ritualisering leidt dan tot een bevestiging van een gezonde gezagsverhouding tussen ouders en kinderen.⁸⁵ De geïnterviewde ouders spraken daarover de hoop uit dat reformatorische kinderen liefde ervaren in de omgang met ‘het Woord’, waardoor ze zullen begrijpen dat hun opvoeding erop gericht is die liefde over te brengen.⁸⁶ Net als Korevaar noemen zij dus de liefde voor God als een belangrijk element in de

---

⁸² Ibidem, 116. Eigen vertaling van het citaat: ‘Hij volgt zijn ouders, en mettertijd ook anderen, na in rituele gebaren zoals handen vouwen of knielen, hij sluit zijn ogen voor het tafelgebed, neemt mogelijk deel aan de huisgodsdiensten, gaat mee naar de kerk en zingt daar mee.’

⁸³ Ibidem, 115-116.

⁸⁴ Ibidem. Eigen vertaling van het citaat: ‘God is een God die angst inboezemt bij kinderen die door hun ouders bijvoorbeeld mishandeld of verworpen worden (...) Vanzelfsprekend zal een kind het dan moeilijk of zelfs onmogelijk vinden om een positief Godsbeeld te ontwikkelen als de verhouding met zijn ouders zeer zwak is.’

⁸⁵ Baars-Blom, *De onschuld voorbij*, 31. Jongsma-Tieleman, *Geloven*, 30.

⁸⁶ Dekker-van de Haar, ‘Vier ouders rond de Bijbel’, 4-5, 7-11.

geloofsopvoeding.⁸⁷ Ritualisering heeft daarbij een positieve functie, omdat het de harmonie in een gezin bevordert en harmonie is weer een voorwaarde voor onderling vertrouwen.

Wanneer de gezinsharmonie verstoord is, kunnen daar meerdere oorzaken aan ten grondslag liggen. Een daarvan is dat de regels mogelijk te strak gehandhaafd worden, waarbij onevenredige straffen of lijfstraffen uitgedeeld worden. Dat kan bij de kinderen leiden tot angsten en verlies van vertrouwen in de ouders. Daardoor kunnen gezinsgewoonten hun betekenis verliezen, omdat ze dan nog louter bestaan uit het opvolgen van regels. De ouders hanteren dan autoritair gezag, wat door Korevaar als machtsmisbruik werd geïdentificeerd.⁸⁸ Wanneer regels geen betekenis meer hebben, kan ritualisering verworden tot ritualisme.⁸⁹ Zulk ritualisme gaat vaak samen met nadruk op feitelijke kennis in plaats van op inzicht. Met de theologe J.L. Klink waarschuwde Steenberg dat kinderen van mechanische feitenkennis niet gelovig zullen worden. Wanneer de ouders daarbij in de geloofsopvoeding de nadruk leggen op Gods straf op de zonde, de oudtestamentische God of het komende oordeel, kan een kind leren dat het bang moet zijn voor God, want het heeft nog geen inzicht in de diepe betekenis van het geloof. In een later stadium zal zo'n kind daardoor mogelijk helemaal afhaken.⁹⁰

Volgens Jongasma-Tieleman kan ritualisme in de hand worden gewerkt in een omgeving waar de sociale controle erg groot is of waar de sociale omgeving beperkt is tot één bepaalde religie. Daar zullen de normen en waarden van die omgeving en dus ook van die religie, bepalend zijn voor de normen die worden geleefd. Dat kan verstorend werken op gezonde identiteitsvorming en op de toe-eigening van een eigen identiteit. Er kan dan een zogenaamde afgeleide identiteit ontstaan, waarbij de normen en waarden van de sociale omgeving worden overgenomen, waardoor men niet uit eigen overtuiging keuzes maakt, maar vanuit de traditie. Ook kan het voorkomen dat de sociale dwang zo groot is dat men zich conformeert, omdat men anders buitengesloten wordt uit de sociale omgeving. In dat geval wordt de zelfstandigheid van het individu 'geofferd' aan de sociale dwang van het collectief. Men gaat een rol spelen voor de omgeving. Dat gebeurt vaker in kleine gemeenschappen, zoals in dorpen of orthodoxe kerkgemeenschappen dan in steden, waar het leven individueler bepaald is.⁹¹

Uit onderzoek van Jan Zwemer bleek dat in bevindelijke gemeenschappen vaak zulke hechte sociale structuren aanwezig zijn, dat ze weinig ruimte laten voor individuele opvattingen.

---

⁸⁷ Korevaar, *Gods vaderlijke zorg*, 34.

⁸⁸ Ibidem, 33-34.

⁸⁹ Jongasma-Tieleman, *Geloven*, 28, 30-31.

⁹⁰ Steenberg, 'Kind, religie en boek', 116-117.

⁹¹ Jongasma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 35, 46-48, 116-117.

Hij gaf aan dat er groepen bevindelijken zijn

‘waar het (oude) cultuurpatroon bijna belangrijker lijkt te zijn dan de bevindelijkheid. [...] Het normenstelsel is steeds betrokken op buitenshuis zichtbare zaken, zoals kerkgang en zondagsrust. [...] De traditionele boerengemeenschap met weinig sociale tegenstellingen [...] lijkt het ideale model voor een dergelijk samenvallen van bevindelijke gemeente en lokale groep.’⁹²

Oftewel, men keert zich tegen pluriformiteit, omdat men vast wil houden aan de sociale eenheid. Die wordt in stand gehouden door vast te houden aan tradities. ‘Zulke traditionele gemeenschappen zijn slechts religieus wat betreft de argumentatie en dienen in werkelijkheid als grensafbakening tegenover de buitenwereld’, aldus Zwemer.⁹³ In die situatie lijkt er een afstand te bestaan ‘tussen bevindelijke voormannen en grote delen van het kerkvolk’, omdat bevindelijken die uit zo’n gemeenschap vertrekken vaak ook de kerk verlaten.⁹⁴ Zulke traditionele kerkgangers zijn dus waarschijnlijk geen kerklid uit overtuiging, maar uit sociale overwegingen. Het zich zonder eigen overtuiging voegen naar de traditie en ritualisme lijken hand in hand te gaan.

1.8 Samenvatting

Opgroeien op het erf van het verbond begint met de doop van pasgeboren baby’s. De ouders beloven bij de doop dat ze hun erfdeel aanvaarden inclusief de daarbij behorende verplichtingen en verantwoordelijkheden. Zo sluiten de ouders een verbond met God voor hun kind. De belofte dat ze hun kinderen zullen opvoeden en laten opvoeden wordt serieus genomen, waardoor opvoeding en geloofsopvoeding bij bevindelijk gereformeerden nauw verweven zijn. Hun hele leven is doorspekt met gewoonten en taalgebruik dat samenhangt met hun geloof en hun intensieve omgang met de Bijbel. De ouders hebben de intentie om hun normen en waarden door te geven aan hun kinderen. Meisjes worden opgevoed om dienstbaar te zijn aan hun man. Veel reformatorische meisjes kiezen daarom voor dienstbare beroepen. Grote gezinnen zijn niet ongebruikelijk, omdat anticonceptie veelal wordt afgewezen en kinderen als een geschenk worden gezien.

---

⁹² Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 456.

⁹³ Ibidem, 456.

⁹⁴ Ibidem, 458.

Geloofsopvoeding vindt dagelijks plaats tijdens de gezamenlijke maaltijden aan tafel, waar gebeden wordt en uit de Bijbel gelezen. De avondsluiting is het moment waarop kinderen kunnen oefenen met vrije gebeden, hoewel ook daar meestal een vast gebed gezongen wordt. De kinderen leren elke week een psalmversje op school. De zondag is een speciale dag, omdat er op die dag niet gewerkt wordt. Voor de kinderen is de zondag een saaie dag, want allerlei dingen mogen niet. Men gaat wel twee of drie keer naar een kerkdienst. Bevindelijk gereformeerden zijn te herkennen aan hun uiterlijk, zeker op zondag.

Openheid in de communicatie over het geloof neemt toe naarmate het opleidingsniveau van de ouders hoger is. Mijns inziens zou ook het verschil tussen de spreektaal en de 'tale Kanaäns' een hindernis kunnen zijn bij het voeren van geloofsgesprekken, want bevindelijke ouders vinden voorleven van het geloof veelal gemakkelijker dan er over spreken. Vooral in zwaardere kringen ligt de nadruk op de voortgang van de traditie. Wanneer geloof geleefd wordt door slechts regels te handhaven kan gezonde ritualisering uitmonden in ritualisme, wat kan leiden tot een negatieve geloofsontwikkeling.

De kinderen worden indien mogelijk naar reformatorische scholen gestuurd, zodat het onderwijs nauw aansluit bij de opvattingen van de ouders. Dat geldt zowel voor basis- als voor voortgezet onderwijs. Het gevolg daarvan kan zijn dat sommigen pas in hun studententijd in aanraking komen met andersdenkenden.⁹⁵

---

⁹⁵ Zie ook interview met Zwemer: 'Richtingstrijd in bevindelijke sector neemt toe', *Dagblad Trouw*, 15 december 1992.

2 Mogelijke leeshoudingen bij autobiografische romans

Dorsvloer vol confetti bleek bij veel reformatorische lezers een autobiografische leeshouding op te roepen in plaats van een fictionele. Daarom zal in dit hoofdstuk, vooraf aan de analyse van beide romans, aandacht besteed worden aan mogelijke redenen daarvoor, zodat al bij de analyse aandacht kan worden geschonken aan mogelijke autobiografische signalen in de romanteksten.

In autobiografische romans reflecteren auteurs op hun eigen leven dat ze verwerken tot een literaire tekst met een algemene boodschap. Daarbij vermengen ze hun eigen ervaringen uit de referentiële wereld met verzonnen elementen in een geconstrueerd verhaal, aldus Missinne en de Franse auteur en letterkundige Thomas Clerc.⁹⁶ In dit hoofdstuk wordt besproken wat dit voor gevolgen kan hebben voor de leeshouding van lezers. Eerst zal aandacht worden besteed aan het spanningsveld dat in een tekst ontstaat wanneer feit en fictie worden vermengd, vervolgens wat dit voor bevindelijk gereformeerde lezers kan betekenen wanneer ze een roman lezen waarin ze elementen herkennen uit hun leefwereld. Ook de vormgeving van een roman kan bijdragen aan het vergroten van de afstand tussen een auteur en zijn hoofdpersonage in een autobiografische roman. Daarom volgt ten slotte een paragraaf over die afstand.

2.1 Spanning tussen feit en fictie

Een roman stelt een fictionele leeshouding voor; de lezer weet dus dat hij fictie, een verzonnen verhaal leest. Bovendien is een romanverhaal geconstrueerd, dus kunstmatig en gepland door de auteur: het is een fictionele tekst.⁹⁷ Wanneer een lezer in een roman elementen herkent die hij relateert aan het leven van de auteur, ontvangt hij echtheidssignalen in een fictionele tekst. Als de herkenning zo groot wordt, dat hij het gevoel krijgt dat hij een autobiografisch verhaal aan het lezen is, kan zijn leeshouding veranderen van fictioneel naar autobiografisch, of ambigue.⁹⁸ Indien de lezer een autobiografische leeshouding aanneemt wanneer hij een roman leest, zou die als autobiografische roman benoemd kunnen worden. Missinne definieert die als volgt:

---

⁹⁶ Missinne, *Oprecht gelogen*, 33-35; Thomas Clerc, 'Schrijven over jezelf en vragen stellen over de wereld', (Saskia van Lingen vert.) *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* 16 (2010) afl. 61, 29-35, aldaar, 31.

⁹⁷ Missinne, *Oprecht gelogen*, 135.

⁹⁸ *Ibidem*, 33-35, 42, 53.

‘Een autobiografische roman is een *roman* omdat de lezer een fictieel verhaal ziet met literaire kenmerken. Hij is *autobiografisch* omdat de lezer aspecten van het leven van de auteur kan herkennen’⁹⁹

Een autobiografische romantekst zendt dus zowel echtheids- als fictionaliteitssignalen uit, waardoor de lezer dubbelzinnige boodschappen ontvangt die zijn leeshouding kunnen verstoren.¹⁰⁰ Want enerzijds refereren autobiografische elementen in een romantekst aan het werkelijke bestaan van de auteur, wat een autobiografische leeshouding oproept, anderzijds kunnen ze vanwege het fictionele karakter van de tekst alleen als signalen worden opgevat – het is immers een roman, die een fictionele leeshouding oproept. In een autobiografische roman kan dus een wisselwerking ontstaan, die een dynamische spanningsverhouding oplevert tussen feit en fictie, tussen fictieel en autobiografisch lezen.¹⁰¹ In hoeverre die spanning wordt ervaren, hangt af van de contextuele kennis van de lezer.

2.2 Contextuele kennis en de reformatorische leeshouding

Afhankelijk van de contextuele kennis van de lezer zal hij de tekst die hij leest meer of minder betrouwbaar of geloofwaardig achten. Zijn contextuele kennis, zijn kennishorizon, is verbonden aan zijn literaire verwachtingen en zijn levenservaring oftewel zijn *frames* of *scripts*. *Frames* zijn de denkkaders die het wereldbeeld van de lezer vormen en *scripts* zijn de standaardsituaties die hij kent en die zijn verwachtingspatronen bepalen. Die verwachtingspatronen zijn ontstaan door de ervaringen in zijn leven. Er ontstaat een wisselwerking tussen die levenservaring en zijn verwachtingen, waardoor hij tijdens het lezen van een tekst dat wat hij leest automatisch checkt aan zijn verwachtingen.¹⁰² Wanneer hij iets leest dat niet correspondeert met zijn *frames* en *scripts* werkt dat vervreemdend.

De *frames* en *scripts* van een reformatorische lezer zullen over het algemeen in een beschermde omgeving tot stand komen, omdat hij als kind opgroeit in een reformatorisch gezin. Zoals we in hoofdstuk 1 zagen worden daar fictieve teksten zoals romans en sprookjes vanouds

---

⁹⁹ Ibidem, 35 en 55. Missinne kiest voor de term autofictie wanneer ‘de aangegeven of gesuggereerde identiteit van auteur en personage een autobiografisch frame aanbiedt, maar vervolgens duidelijk fictionele aspecten vertoont’, dat is wanneer de auteur en de hoofdpersoon dezelfde naam dragen; Ibidem, 51-53. In de debuutromans is dat niet aan de orde.

¹⁰⁰ Ibidem, 10.

¹⁰¹ Ibidem, 117, 130-140.

¹⁰² Ibidem, 60 en 131-132.

gewantrouwd; de Bijbel is dé waarheid en wordt veelal letterlijk genomen; naast tijdschriften en kranten waarin de eigen godsdienstige richting bevestigd wordt, leest hij waarschijnlijk informatieve boeken. Dat betekent over het algemeen dat zo'n reformatorische lezer gemiddeld genomen in elk geval als kind weinig teksten zal lezen die bedoeld zijn als fictie. Omdat zijn kennishorizon bepaalt hoe hij leest, zal hij vanuit die basale leeshouding teksten veelal letterlijk lezen en voor waar houden. Wanneer hij in een romantekst bovendien veel van zijn leefomgeving beschreven ziet, zal hij die eerder voor waargebeurd houden dan bijvoorbeeld een literatuurcriticus met een totaal ander wereldbeeld. Door zijn *frames* en *scripts* zal hij dus vaker een autobiografische leeshouding aannemen bij het lezen van een roman dan een niet-christelijke romanlezer, wat ook bleek uit Bontes onderzoek.¹⁰³ De vraag is echter of dat terecht is, want romanauteurs zullen ook wanneer ze autobiografische elementen gebruiken waarschijnlijk een literair spel spelen met fictie, fictionaliteit en referentialiteit in de constructie van hun teksten. Missinne zei daarover: hun literair vormgegeven 'wereld is herkenbaar, maar is niet identiek aan de wereld buiten de tekst'.¹⁰⁴ Anderzijds stelde emeritus hoogleraar in de Slavische letterkunde Willem G. Weststeijn dat er meestal wel enige kennis van het leven van een auteur noodzakelijk is om autobiografische aspecten te kunnen herkennen in een roman. Een beschrijving van een belevingswereld kan volgens hem zodanig zijn, dat die wel terug moet gaan op de belevingswereld van het eigen leven van een auteur.¹⁰⁵

Zowel Treur als Rijnveld presenteerden zelf hun teksten als romans, geconstrueerde verhalen, waarin gebeurtenissen, personages en overige inhoud in principe gefictionaliseerd zijn. Tegelijkertijd schreven ze over een jeugd die vergeleken kan worden met hun eigen jeugd op een boerderij in een godsdienstig gezin. Allerlei elementen in hun debuutromans zouden dan ook autobiografisch te duiden zijn door lezers die vertrouwd zijn met de tradities waarmee een kind 'op het erf van het Verbond' wordt grootgebracht.¹⁰⁶ Die herkennen 'aspecten uit het leven van de auteur'.¹⁰⁷ Het is vervolgens de vraag hoe de auteurs autobiografische elementen benutten voor de 'universele' boodschap van hun verhaal.

---

¹⁰³ Bonte, *Gegrepen door het Woord*.

¹⁰⁴ Missinne, *Oprecht gelogen*, 135-140.

¹⁰⁵ Weststeijn schrijft over Tolstoj; Willem G. Weststeijn, "Er is geen misdaad die ik niet heb begaan." De autobiografische fictie van Lev Tolstoj', *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* 16 (2010) afl. 61, 3-12, aldaar 5.

¹⁰⁶ Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 104.

¹⁰⁷ Missinne, *Oprecht gelogen*, 35 en 55.

2.3 Afstand tussen auteur en hoofdpersoon

In de debuutromans van Treur en Rijnveld is geen naamsgelijkheid van auteur, hoofdpersoon en verteller aanwezig. Dat betekent dat het zogenaamde autobiografische pact van Lejeune niet geldt, waarin die driedelige eenheid als eis geldt. Dit pact telt vanzelfsprekend voor autobiografieën. Voor autofictie, waar de tekst een verzonden karakter heeft, stelt Missinne die eis ook, maar ze laat die niet voor autobiografische romans gelden. Het fictionele karakter dat teksten per definitie dragen, wordt in autofictie meer geproblematiseerd dan in autobiografische romans. Zowel autobiografische romans als autofictie dragen een dubbelzinnigheid uit, omdat ze aan de ene kant betrouwbaar willen overkomen, maar aan de andere kant fictieel en/of fictief zijn.¹⁰⁸ De keuze voor naamsongelijkheid van auteur en hoofdpersoon in een autobiografische roman biedt een auteur de mogelijkheid om afstand te scheppen tot zichzelf en zijn eigen geschiedenis. Dat kan de keuze van Franca Treur hebben bepaald om haar hoofdpersonage Katelijne te noemen. Ze schreef haar roman in de derde persoon. Marieke Lucas Rijnveld schreef haar verhaal in de ik-vorm, waarbij de 'ik' zowel verteller is als personage. Zij noemde haar 'ik' Jas.

In een roman heeft de 'ik' een dubbele functie. Aan de ene kant is er de sprekende ik die aan het woord is, aan de andere kant wordt de 'ik' ook beschreven. Dat lijkt door die 'ik' zelf te gebeuren, maar in werkelijkheid schrijft de auteur de romantekst. De andere functie van de 'ik' is dat het een personage is, wiens belevenissen uit het verleden door de ik-verteller in het heden worden verteld. Er ontstaan dus twee tijd niveaus in een ik-roman, namelijk de 'ik' die in het heden vertelt over dat wat de 'ik' in het verleden heeft meegemaakt.¹⁰⁹ Een ik-verteller die ook personage is, zal eerder een autobiografische leeshouding oproepen dan een roman met een 'hij' of 'zij' als hoofdpersoon met een al dan niet gedramatiseerde verteller. Een gedramatiseerde verteller is een verteller die een gestalte aanneemt, bijvoorbeeld in een ik-verhaal, zoals bij Rijnveld.¹¹⁰ Bij een personale vertelsituatie is die gestalte onzichtbaar verscholen achter het verhaal; er is een vertelinstantie; zulke verhalen staan in de derde persoon.¹¹¹ Een enkelvoudig personaal verhaal dat consequent wordt volgehouden, kan als een verhuld ik-verhaal gelezen worden, omdat de lezer ook daar alleen de gedachten, dromen en gevoelens van één personage meemaakt.¹¹² In hoeverre de in de zij-vorm geschreven roman van

---

¹⁰⁸ Missinne, *Oprecht gelogen*, 30-32 en 55-56.

¹⁰⁹ Van Boven en Dorleijn, *Literair mechaniek*, 220-226.

¹¹⁰ Ibidem, 207 en 211-218.

¹¹¹ Ibidem, 226-233.

¹¹² Ibidem, 227.

Treur als een verholde ik-roman gelezen kan worden, zal uit de analyse moeten blijken. Omgekeerd geldt dat Rijnvelds keuze voor een ik-verhaal het de lezer moeilijker kan maken zijn fictionele leeshouding vol te houden.

Dat Treurs debuut in de derde persoon werd geschreven, zou kunnen betekenen dat zij door die ingreep de afstand tot de belevenissen uit haar jeugd wilde vergroten. Want een auteur kan door die keuze naast de tijd-gerelateerde afstand die door de handeling van het schrijven ontstaat, ook een existentiële afstand creëren tot zijn hoofdpersoon.¹¹³ Oftewel hij kan zich op die manier vervreemden van zijn eigen bestaan, van het kind dat hij ooit was, van de cultuur waarin hij opgroeide, een zekere geografische afstand nemen. Dat betekent dat hij meer vrijheid kan nemen in wat hij zijn personage laat meemaken in diens literaire bestaan ten opzichte van zijn eigen verleden dan wanneer hij de ik-vorm zou gebruiken.¹¹⁴ De keuze voor de derde persoon is dus een structurele ingreep van de auteur, die volgens Missinne in combinatie met de verandering van de naam van de hoofdpersoon een goede strategie kan zijn om de lezer een fictionele leeshouding aan te reiken. Om zijn verhaal te kunnen vertellen, kan een auteur dus enerzijds afstand creëren tussen zichzelf en zijn hoofdpersoon door de keuze voor de derde persoon, maar anderzijds geloofwaardig overkomen door gebruik te maken van waargebeurde elementen.¹¹⁵

2.4 Samenvatting

Door zijn eigen ervaringen en zijn eigen bestaan om te zetten in literatuur, kan een auteur zijn eigen leven veralgemeniseren in literatuur. Een autobiografische roman bevat zowel fictionele als autobiografische elementen; naamsgelijkheid van auteur en hoofdpersoon is geen eis. Een roman biedt de lezer een fictionele leeshouding aan die door de contextuele kennis van bijvoorbeeld de reformatorische lezer kan omslaan in een autobiografische of een ambigue leeshouding wanneer een auteur autobiografische elementen verwerkt die door de lezer als zodanig worden herkend. De auteur kan met feit en fictie spelen door tekstuele en talige mogelijkheden te benutten. Zo kan hij in de tekst die hij schrijft afstand creëren tot zichzelf en zijn eigen leven.

---

¹¹³ Missinne, *Oprecht gelogen*, 107-117 en 128.

¹¹⁴ Missinne citeert de auteur Eric de Kuyper over zijn autobiografische cyclus; *Ibidem*, 107-108.

¹¹⁵ Missinne, *Oprecht gelogen*, 117-120.

3 Representatie (geloofs)opvoeding in *Dorsvloer vol confetti*

In dit hoofdstuk staat de analyse van de roman *Dorsvloer vol confetti* van Franca Treur centraal. Daarbij zal de focus liggen op de representatie van een bevindelijk gereformeerde geloofsopvoeding, waarin de personages de belangrijkste rollen en functies vervullen, met hoofdpersoon Katelijne Minderhoud in het middelpunt. Als eerste zal de structuur van de roman besproken worden, vervolgens de belangrijkste personages die de roman bevolken, Katelijnes opvoeding, de godsdienstige gewoonten en geloofsopvoeding. Daarna zullen de vertelsituatie, poëtica, fantasie en de motieven aan de orde komen. Dit alles is ingebed in en bouwt een beeld op van de bevindelijk gereformeerde wereld waarin Katelijne opgroeit.

3.1 De roman in het kort

De roman is ingedeeld in achttien niet genummerde hoofdstukken met elk een eigen titel, waarin het thema van het hoofdstuk wordt weergegeven. Witregels markeren overgangen, die soms een kleine of grote sprong in de tijd, soms ook een terugkeer naar de verhaallijn zijn, bijvoorbeeld na een bespiegeling, een gedetailleerde beschrijving van een situatie of een terugblik op het verleden, waardoor het heden van het verhaal in een ander perspectief komt te staan. De focalisatie ligt in de hele roman bij het hoofdpersoon Katelijne. Omdat de vertelinstantie zich vrijwel nergens toont, ontstaat er een personale vertelsituatie.¹¹⁶

De informatie wordt gedoseerd verstrekt en is gericht op het thema van het betreffende hoofdstuk. Het komt regelmatig voor dat een passant een opmerking wordt gemaakt, die later van belang blijkt te zijn in een volgend hoofdstuk. Een voorbeeld daarvan is het moment waarop Katelijne een BH krijgt aangeboden die de tante heeft gekocht, maar die haar te klein is. Dit voorval wijst vooruit naar haar latere lichamelijke ontwikkeling.¹¹⁷ Een ander voorbeeld vindt plaats in de melkschuur. Katelijne helpt mee met koeien melken. De vader waarschuwt haar dat hij de melktank leeg zal moeten laten lopen wanneer er melk van een koe met uierontsteking in terecht komt. Deze mogelijkheid wordt een handeling in het laatste hoofdstuk, tijdens de bruiloft, wanneer de melk van een koe met uierontsteking toch in de melktank terecht komt.¹¹⁸ Deze strategie past Treur regelmatig toe. Op die manier wordt meermaals een genoemde mogelijkheid tot een vooruitwijzing voor een latere handeling in de roman.

---

¹¹⁶ Zie verder 3.6.1.

¹¹⁷ Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 37-38 en 138.

¹¹⁸ Ibidem, 93 en 215-216.

Doordat de hoofdstukken elk een duidelijk eigen thema hebben, zouden ze mijns inziens ook als een soort feuilleton gelezen kunnen worden, met als rode draad Katelijnes ontwikkeling van basisschoolmeisje naar beginnende puber. De lezer ziet haar langzaam maar zeker tot het besef komen dat ze niet alleen anders behandeld wordt dan haar broers, maar dat ze ook lichamelijk en geestelijk anders is. Het hele verhaal speelt zich af rond de boerderij van Katelijnes ouders, het dorp en de directe omgeving op Walcheren. De enige uitzonderingen zijn een mislukt uitstapje naar Den Haag en de logeerpartij bij een tante in 'een stad ver weg', waarvan de geografische plaats onbekend blijft.¹¹⁹

3.2 Chronologie van het verhaal

Katelijne is de middelste van de zeven kinderen. Haar oudste broer is bijna zestien, de jongste nog geen vier jaar oud. Haar oma woont op hetzelfde erf waar ze met haar ouders en broers woont. De roman begint in de zomervakantie voordat Katelijne naar groep 8 gaat. Ze doorloopt groep 8 en zit in klas 1 van de middelbare school in Goes wanneer de roman eindigt. De chronologie van de vertelling volgt die van Katelijnes bestaan. In grote lijnen verloopt die als volgt. Op een zomerse zondag komen er Duitsers langs die hun tent op het erf van de boerderij willen neerzetten, omdat alle campings volledig bezet zijn. In diezelfde vakantie gaat Katelijne ruim een week logeren bij een tante. Katelijne leest veel. Groep 8 wordt door de meester voorbereid op 'de wereld'. Oudste broer Rogier krijgt een vriendinnetje en ook broer Christiaan flirt met meisjes tijdens de brommercross na de tarweoogst in de volgende zomervakantie. Op dankdag wordt de Statenbijbel van de oma gestolen; dan moet het dus oktober zijn, want dan wordt altijd de zogenaamde 'Dankdag voor gewas en arbeid' gehouden. Tijdens de herfstvakantie gaat Katelijne met Jeroen naar de kermis. De roman eindigt met de voorbereidingen van de bruiloft van Christiaan en Petra en de bruiloft zelf in januari daaropvolgend. Katelijne zal dan inmiddels een half jaar op het vwo in Goes zitten. De lezer hoort echter niets over haar perikelen op de middelbare school, maar wel over haar beginnende pubertijd, die inzet met een groeispurt, het dragen van wijde T-shirts en interesse in het mannelijk geslacht. Hij krijgt ook een beeld van anderhalf jaar opvoeding van Katelijne in een beschermde, reformatorisch bepaalde, leefomgeving.

De niet genoemde gebeurtenissen voegen zich naar deze chronologie. Alleen het begin van het tweede hoofdstuk wijkt hiervan af, want dat begint met een terugblik op het ongeluk en het overlijden van de opa ongeveer vier jaar voor het vertelheden. Het is het enige hoofdstuk

---

¹¹⁹ Ibidem, 36.

dat in de verleden tijd begint, verder staat vrijwel de hele tekst in de tegenwoordige tijd.¹²⁰ Daardoor lijkt de lezer alles wat Katelijne beleeft direct mee te beleven.

3.3 Personages

In het eerste hoofdstuk van de roman worden de belangrijkste personages geïntroduceerd. Dat zijn de hoofdpersoon Katelijne, de ouders Arjoan en Rina, de zes broers, de oma en de overleden opa Minderhoud. Personages die een rol spelen in Katelijnes ontwikkeling zijn verder: Gloria en de tante, Suzanne (en gezin), de meester, Jannemieke, het gezin Davidse, Cindy en de domineesvrouw. Zij komen niet in alle hoofdstukken voor, maar staan model voor iemand uit een milieu dat anders is dan Katelijne van thuis kent. Datzelfde geldt voor de bijfiguren als tante Mattie en Kee, de vriendin van de oma, en haar ongetrouwde zwager Wannes, die de oma helpt met de aardappels, zijn zulke bijfiguren.¹²¹ Daarmee geven ze reliëf aan het bevindelijke milieu waarin Katelijne opgroeit. Soms dienen ze ook ter illustratie van een bepaald standpunt dat in het gezin wordt aangehangen of waar discussie over is. Zo is de moeder het niet met de vader eens dat ze haar familie niet meer zien vanwege de homofiele geaardheid van ome Dirk. Levien Flickermachien is pedofiel. Wanneer Christiaan met hem samenwerkt, zegt hij 'dat je er nooit niks van merkt, van dat van die kleine huus' oftewel van zijn pedofilie.¹²² Integendeel, Christiaan vindt dat Levien thuis 'ook niet veel heeft'. Hij heeft oog voor de eenzaamheid die Leviens pedofiele geaardheid met zich meebrengt. Noch ome Dirk, noch Levien krijgt qua karakter inhoud, maar de zaak waarvoor ze staan, respectievelijk homofilie en pedofilie, kan door hun aanwezigheid benoemd worden.

In mijn interpretatie komen de door Treur gemodelleerde romankarakters daarom het dichtst bij wat in de verhaalanalyse een type wordt genoemd, dat bepaald wordt door één menselijke eigenschap.¹²³ Analoog aan zo'n eigenschap worden deze gemodelleerde karakters bepaald door de sociale plaats of status van de groep die ze vertegenwoordigen. Daardoor zullen bij de behandeling van de personages al een aantal bevindelijke normen en opvattingen naar voren komen, omdat Treur die bewust aan de personages lijkt te hebben meegegeven. Alle personages die Katelijne in de roman ontmoet en leert kennen, dragen bij aan haar vorming en opvoeding.

---

¹²⁰ Zie verder 3.6.

¹²¹ 'Hij is geen man van goeiendag en groeten' betekent dat het een plakker is, die erg lang blijft wanneer hij ergens eenmaal is; Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 55.

¹²² 'Kleine huus' is Zeeuws voor kleine kinderen; Ibidem, 214.

¹²³ Van Boven en Dorleijn, *Literair Mechaniek*, 343.

3.3.1 *Katelijne*

Katelijne is het meest allrounde karakter in de roman. Ze is het enige personage dat een ontwikkeling doormaakt, zowel op lichamelijk als op geestelijk gebied. Daarom kunnen we deze roman onder het genre ontwikkelingsroman scharen.

Katelijne is een intelligent meisje van rond de elf jaar. Ze heeft een reflecterende natuur. Meestal gehoorzaamt ze haar ouders, maar af en toe rebelleert ze tegen hen, omdat ze zelf nadenkt. Ze leest alles wat los en vast zit. Ze heeft altijd haar bibliotheekboeken zo snel uit dat ze haar boeken soms herleest. Ze snoept regelmatig: soms een boterham, soms snoep van anderen. Ze heeft een paar vriendinnetjes op school, waaronder Suzanne en Eline Davidse. Hoewel ze veel met Suzanne optrekt, stelt ze zich toch onafhankelijk op. Katelijne heeft er behoefte aan om een individu te zijn; ze wil gewaardeerd worden om wie ze is. Ze helpt haar moeder veel mee met huishoudelijke taken en gaat ook veel op bezoek bij haar oma die op hetzelfde erf woont. Ze krijgt het schooladvies vwo, wat door de ouders gevolgd wordt. Katelijne is zeer zelfstandig en denkt kritisch na, ook over geloofszaken.

Katelijnes ontwikkeling van meisje naar puber, van schoolkind naar middelbare scholier wordt duidelijk aan de zelfstandigheid van haar handelen, bijvoorbeeld tijdens de fietstocht naar Middelburg waar ze met broer Jeroen stiekem de kermis bezoekt en bij de werkzaamheden ter voorbereiding van de bruiloft.¹²⁴ Haar ontluikende seksualiteit wordt voorzichtig onthuld, maar seksuele opvoeding lijkt afwezig te zijn. Katelijnes opvoeding lijkt vooral gericht te zijn op het navolgen van vrouwen in haar omgeving. Daarbij is het voor haar ouders vanzelfsprekend dat ze in de voetsporen van haar moeder zal treden. Voor Katelijne zelf is dat allerm minst zeker. Zij stelt vragen bij de tradities, worstelt met schuldgevoelens en tegenstrijdigheden die ze ervaart tussen theorie, dat wat ze zelf leest in de Bijbel, en de geleefde werkelijkheid.

3.3.2 *De moeder*

De moeder is na Katelijne het personage dat het meest uitgewerkt is. In tegenstelling tot Katelijne maakt zij geen ontwikkeling door, maar heeft een aantal vaststaande karaktereigenschappen. Daaruit blijkt dat zij dient als een personage dat de moederrol vervult zoals dat 'hoort'. Net als de vader, de overleden opa en de oma wordt zij steeds aangeduid met een lidwoord ervoor, wat haar de status van 'de' bevindelijk gereformeerde moeder in zijn algemeenheid geeft. Katelijne (of de verteller) legt er dan ook de vinger bij wanneer de moeder afwijkt van de 'norm'. Een voorbeeld daarvan is de liefde voor tuinieren van de moeder. Zij legt

---

¹²⁴ Ibidem, 149 en 205.

een siertuin aan en onderhoudt die. De vader vindt dat onnodig omdat het niet nuttig is: 'Die tuin is je 'n afgod', maar tolereert dat de moeder daar plezier in heeft. Nog afgezien van het feit dat de vader en de moeder niet van 'vreemden op hun hof' houden, wordt het idee om de siertuin open te stellen voor bezoekers verworpen, omdat het een vorm van pronken zou zijn, en dat is verboden in bevindelijk gereformeerde kring.¹²⁵ Toch is de tuin de grote hobby van de moeder, want 'voor de moeder zitten er aan het huishouden geen interessante kanten.'¹²⁶

Hoewel de moeder niet aarzelt Katelijne een klap te geven wanneer ze ongehoorzaam is, neemt ze wel contact op met de meester wanneer Katelijne na een spel na schooltijd 'Jood-en-mof' met rode striemen op haar armen thuiskomt. De overige gezinsleden zijn verbaasd.¹²⁷ Toch past het wel bij de recht-door-zee-houding van de moeder. Aan de ene kant laat ze Katelijne veel meehelpen in het huishouden, aan de andere kant geeft ze haar vrijheid om veel te lezen en veel bij de oma te zijn. Zo wordt de moeder niet boos op Katelijne wanneer ze bij haar oma zit om even rust te pakken, terwijl er veel werk is zo vlak voor de bruiloft.¹²⁸ De moeder is zich er kennelijk wel van bewust dat Katelijne veel meehelpt.

De moeder draagt geen sieraden, behalve haar trouwring. Ze heeft wel de bloedkoralen van de opoe geërfd, maar 'Het is een beetje raar om kralen te dragen als je voor de Heere als een worm door het stof moet.' volgens Katelijne.¹²⁹ Ze denkt dat de moeder misschien beter iets had kunnen erven dat praktischer was. Het zou kunnen zijn dat Katelijne haar moeder nog niet goed kan inschatten op haar jeugdige leeftijd, omdat de moeder mogelijk de schijn ophoudt. Ze houdt van de schoonheid van haar tuin en ze vindt de bloedkoralen ketting prachtig. Misschien mag ze die wel niet dragen vanwege de bevindelijk gereformeerde mores!

3.3.3 *De oma en opoe*

De oma van Katelijne fungeert voor haar als oma, die haar verhalen voorleest uit de Bijbel, als rustige plaats buiten de hectiek van het gezin, de plaats waar er aandacht voor haar is. De oma vertegenwoordigt ook de bekeerde vrouw, die zichzelf nietig weet voor God. Treur gebruikt de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar, de eerste bidt rechtop en fier, de tweede buigt zich diep en gaat door het stof voor God. De oma is als de tollenaar. Ze is bekeerd, maar gaat slechts

---

¹²⁵ Ibidem, 18, 21 en 33-34.

¹²⁶ Ibidem, 36.

¹²⁷ Ibidem, 77-78 en 115-116.

¹²⁸ Ibidem, 199.

¹²⁹ Ibidem, 42-43.

schoorvoetend aan het avondmaal aan.¹³⁰ De oma is degene die vaak de geloofsleer ter sprake brengt. Haar opvattingen en manier van spreken over het geloof zullen waarschijnlijk veel herkenning oproepen bij bevindelijke gereformeerde lezers.

De oma probeert zo nederig mogelijk te leven en afstand te doen van aardse zaken, maar is er ook niet geheel vrij van. Ze wil wel weten of haar hoedje past bij de rest van haar bruiloftskleding en wanneer er mannelijk bezoek komt verbergt ze haar dikke benen: ze is toch een beetje ijdel.¹³¹ De oma maakt een typisch grapje voor insiders over haar benen, wanneer ze die benoemt als haar 'vreemdelingen hier beneên'.¹³² De gedachte dat de gelovigen op aarde als vreemdelingen op weg zijn naar een hemels paradijs, wordt wel 'vreemdelingschap op aarde' genoemd. Die vreemdelingschapsgedachte wordt ook wel gekoppeld aan 'geheel anders' zijn van gelovigen. De oma prijst het vriendinnetje van Rogier, Jannemieke, om haar anders-zijn.¹³³ De oma vindt het normaal dat de vrouw de man volgt, zelfs op het gebied van het geloof. Zij vindt het belangrijk dat een vriend of vriendin van dezelfde kerk of misschien zelfs een slag strenger is, zoals Jannemieke.

De opoe is de moeder van de oma. Zij overlijdt wanneer Katelijne logeert bij de tante. Katelijne is inmiddels precies even groot als opoe, want ze verkleedt zich in opoes kleren wanneer ze weer thuis is. Opoes kwam oorspronkelijk van Zuid-Beveland. Ze gold als onbekeerd, omdat ze teveel hield van het aardse leven: ze 'kleefde zo aan het aardse, aan d'r kralen en aan d'r goed.'¹³⁴

3.3.4 De vader en de jongens

De vader heeft meer gezag dan de moeder in het gezin. De vader en moeder trekken meestal één lijn in de opvoeding. Ze ondersteunen elkaar, helpen en corrigeren elkaar wanneer dat nodig is en overleggen samen.¹³⁵ Zo zet de vader Katelijne aan een huishoudelijk karwei nadat de

---

¹³⁰ Ibidem, 54 en 130. Bij bevindelijken nemen alleen bekeerden deel aan het sacrament van het avondmaal.

¹³¹ Ibidem, 54 en 195.

¹³² Ibidem, 52; Het hele vers luidt: 'Ik ben, o HEER, een vreemd'ling hier beneên;/'

Laat Uw geboên op reis mij niet ontbreken,/ Daar mijne ziel, omringd door duisterheên,/ Zo dikwijls van verlangen is bezweten,/ Om U te zien ter hoge vierschaar treên,/ Tot straf van hen, die snood zijn afgeweken.'; *Psalm 119:10*, berijming 1773.

¹³³ Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 125.

¹³⁴ Ibidem, 42 en 58.

¹³⁵ Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer Christiaan 'moet' trouwen; samen regelen ze de bruiloft; de moeder vraagt de vader Katelijne aan het werk te zetten; de moeder corrigeert de vader wanneer hij Katelijne pijn doet door in haar nek te knijpen. Ook het vwo-advies voor Katelijne wordt door de ouders samen met de meester besproken; idem de straf voor het kermisbezoek; Ibidem 35, 65, 103, 160 en 183-187.

moeder hem dat vroeg. Hij complimenteert haar vervolgens wanneer alles blinkt. Een andere keer heeft hij zoveel plezier in een opmerking van Katelijne, dat ze een aai over haar achterhoofd van hem krijgt.¹³⁶ Wanneer Katelijne Rogier een keer vervangt bij het melken legt de vader aan Katelijne uit hoe hij dat altijd doet. Hij houdt van zijn werk: 'Weet je wel, Kateltje, dat ik nooit iets anders zou willen zijn dan boer?'¹³⁷ Na het melken vergeet Katelijne het deurtje van de melkstal af te sluiten, waardoor de koeien ontsnappen en de melkstal een zootje wordt. Wat Rogier betreft komt zij de melkstal niet meer in.¹³⁸ Indirect bevestigt hij het vooroordeel dat melken geen vrouwenwerk is.

De oudste broer Rogier is bijna zestien wanneer de roman begint. Hij heeft een tijdje een vriendin, Jannemieke. Christiaan is de tweede, uiterlijk wel de knapste, maar niet de slimste broer. Er is rivaliteit tussen hem en Rogier.¹³⁹ Jeroen is de derde broer, die net als Katelijne een eigen standpunt durft in te nemen en te verdedigen, bijvoorbeeld inzake kunstmatige inseminatie. Het wordt door de ouders afgewezen als onnatuurlijk, maar Jeroen ziet het als de toekomst.¹⁴⁰ De jongere broers van Katelijne zijn de tweeling Peter en Korné en de jongste Lourens, die nog een kleuter is. Zij zijn nauwelijks meer dan bijfiguren, maar hun aantal telt wel mee, zodat het gezin Minderhoud een kinderrijk reformatorisch gezin wordt.

3.3.5 *Suzanne*

Suzanne is Katelijnes vriendinnetje op de basisschool. Ze woont in het dorp, heeft oudere zussen met echte meisjesslaapkamers. In de woonkamer van Suzanne staan bloemen in de vensterbank en er hangen acht kinderfoto's aan de muur. Katelijne wordt zich bewust van de sobere aankleding van haar thuis wanneer ze bij Suzanne ziet hoe het ook anders kan, want in hun grauwe woonkamer staan op de schouw koeienbeeldjes en een 'Statenbijbel met kanttekeningen'.

Suzannes gezin maakt op zaterdag- en zondagavond samen muziek: 'Met vier blokfluiten en een orgel klinken de niet-ritmische psalmen als op cassettebandjes die je kunt kopen.'¹⁴¹ Bij Katelijne thuis zingen ze 's zondags alleen voor elk gezinslid één psalmversje met één blokfluit als begeleiding. Niet zonder humor denkt Katelijne dat het niveau van hun negen psalmversjes wel niet hoog genoeg zal zijn om God te bereiken, maar integendeel naar het goddeloze

---

¹³⁶ Ibidem, 36 en 104.

¹³⁷ Ibidem, 92-93.

¹³⁸ Ibidem, 98-99.

¹³⁹ Ibidem, 14-15.

¹⁴⁰ Ibidem, 15 en 176-182.

¹⁴¹ Ibidem, 78-80.

Zoutelande of 'den 'oek in [zal] drijven'.¹⁴² Omdat Katelijne bij Suzanne geniet van de gezelligheid en de omgeving als beter dan bij haar thuis ervaart, koppelt ze daar de conclusie aan dat God daar wel hetzelfde over zal denken. Deze gedachte past bij een godsbeeld dat materieel bepaald wordt. Hetzelfde geldt wanneer Suzanne een broertje krijgt en Suzanne en Katelijne samen bidden om een zusje voor Katelijne.¹⁴³

Bij Suzanne knutselt Katelijne. Op Suzannes verjaardag organiseren haar grote zussen een spelletjesmiddag met spelletjes die geen geld kosten. Bij Suzanne vieren ze geen Sinterklaas, omdat het niet Bijbels is. Bij Katelijne wel, maar ook daar wordt duidelijk gemaakt dat hij een verzinsel is, 'met een twijfelachtig beginsel'.¹⁴⁴ Suzanne komt niet vaak op de boerderij, omdat ze niet van de koeienlucht houdt en bovendien bang is voor de koeien. Samen met Eline (zus van de bruid) helpt ze Katelijne wel mee met confetti knippen voor de bruiloft.¹⁴⁵

Suzanne vertegenwoordigt het reformatorische kind waarvan de vader een goede baan heeft. In het gezin met negen kinderen is er tijd om met de kinderen te knutselen, spelletjes te doen en muziek te maken in het weekeind. De grote zussen van Suzanne helpen mee in het gezin.

3.3.6 *Jannemieke*

Tante Mattie (waarschijnlijk een zus van de vader) regelde voor Rogier een degelijk stageadres in Terneuzen, waar hij geen risico zou lopen dat hij zou televisiekijken of naar de disco zou gaan, wat de vader en moeder niet wilden. Zo leerde hij Jannemieke kennen, de achtste van zeventien kinderen. Jannemieke is dun, draagt lichtblauwe of witte giletjes en een donkerblauwe zakdoek om haar hals, rechte lange rokken met slobberende panty's eronder, ook in de zomer. De kleren zijn haar te groot, omdat ze die met haar zussen deelt.¹⁴⁶ Katelijne heeft zoals de meeste reformatorische meisjes lang haar, maar Jannemiekes haar is nog nooit geknipt. Wanneer ze (van een broertje gepikte) kauwgombellen blazen, komt er kauwgom in Jannemiekes haar terecht en moet er toch de schaar in.¹⁴⁷

Jannemieke vertegenwoordigt een zeer zware bevindelijke denominatie. Ze hoort bij de 'uitgetreden'. Die laten zich niet inenten en sluiten geen verzekeringen af. Ze zijn vromer en strenger in de leer dan bij Katelijne thuis. Rogier leest er een boek over. In Jannemiekes kerk

---

¹⁴² Ibidem, 11 en 78-80.

¹⁴³ Ibidem, 80-82.

¹⁴⁴ Ibidem, 82-83.

¹⁴⁵ Ibidem, 191.

¹⁴⁶ Ibidem, e-boek 103.

¹⁴⁷ Ibidem, 124 en 132-133.

staan de mannen tijdens het bidden, Rogier ook. De vader legt uit dat in hun eigen kerk iedereen wordt aangesproken, maar bij Jannemieke alleen de uitverkorenen. Katelijne vindt dat je dan net zo goed niet naar de kerk kunt gaan. Wanneer het avondmaal gevierd wordt in Katelijnes kerk, trekt Jannemieke het aantal bekeerden in twijfel. Jannemieke heeft alleen lagere school gehad. Katelijne ergert zich aan haar onwetendheid. Katelijne vindt haar schijnheilig, want het gezoen en gefriemel van Rogier en Jannemieke tijdens de zondagse middagslaap waar zij als chaperonne fungeert, is haar niet ontgaan.¹⁴⁸

3.3.7 *Cindy en Sonja*

Op onbekeerd sterven na is hervormd-zijn het ergste wat je kunt zijn. Het probleem van hervormden is dat ze zichzelf te belangrijk vinden, want volgens de oma eigenen ze zich Jezus toe. Dat zou hen dan een ingebeelde hemel opleveren, want hervormden zouden niet bekeerd kunnen zijn. Datzelfde zou gelden voor de evangelischen en de katholieken. Katelijne denkt dat ze nooit een hervormde man zal kiezen. De bijfiguren Sonja Melse en Cindy zijn hervormd. Cindy's uiterlijk wijkt af van de reformatorische norm, want ze draagt een lila lange broek en heeft zich opgemaakt.¹⁴⁹

3.3.8 *Petra en gezin Davidse*

Het gezin Davidse hoort bij dezelfde kerk als de familie Minderhoud. In de zomer verhuren ze hun huis aan badgasten en wonen dan zelf in een voormalig varkensschuurtje. Ze moeten hun best doen om het hoofd boven water te houden, maar komen daar niet voor uit. Ze hebben dan ook een krenterig imago. De vader loopt op klompen met krammen en stukken autoband. Op broodbeleg wordt bezuinigd. Ze eten margarine en weinig vlees. Wanneer de bijfiguren Wannes en Sekker op de bruiloft tegelijk aankomen voor de receptie, constateren ze dat wanneer de borrel van de Davidsen moet komen, die wel voor de helft met water aangelengd zal zijn. Moeder Davidse heeft altijd het hoogste woord, maar wanneer het op meehelpen aan komt, geeft ze niet thuis.¹⁵⁰

Petra Davidse is het oudere zusje van Katelijnes klasgenoot Eline. Christiaan en Petra zijn nog geen zestien wanneer Petra in verwachting is. Niet trouwen is geen optie. In de kerk is afgekondigd dat ze schuldbelijdenis hebben 'gedaan voor de kerkenraad wegens zondigen tegen

---

¹⁴⁸ Ibidem, 123-133.

¹⁴⁹ Ibidem, 53-54, 124, 172-175 en 186-187. Katholieken worden wel genoemd, maar er is geen katholiek personage. De eigenaars van V&D zijn katholiek, 'rooms', dus daar koop je niet.

¹⁵⁰ Ibidem, 173, 186-187, 194 en 212-213.

het zevende gebod.¹⁵¹ De wederzijdse ouders regelen de bruiloft en hun huisvesting. Ze zullen in het varkenskot gaan wonen waar het gezin Davidse 's zomers altijd bivakkeert wanneer ze hun huis verhuren aan badgasten.¹⁵² De oma is blij dat Petra niet hervormd is, maar zelfs wanneer dat het geval was geweest, had ze zich aan haar aanstaande man moeten aanpassen, want de vrouw behoort haar man te volgen. Gewoonlijk doen jongelui in Katelijnes kerk belijdenis rond hun twintigste of wanneer er, zoals bij Christiaan en Petra, een dwingende reden voor is, want ouders moeten belijdenis gedaan hebben om hun kindje te kunnen laten dopen.¹⁵³ Impliciet komt hier naar voren dat het vanzelfsprekend is dat deze jongelui in de traditie van hun ouders zullen voortgaan.

3.4 Katelijnes opvoeding

In deze paragraaf komen de opvoedingsverschillen tussen jongens en meisjes aan de orde. Verder worden Katelijnes behoefte aan aandacht, haar scholing en haar ontluikende seksualiteit besproken.

3.4.1 Opvoedingsverschillen m/v

De zes jongens en het meisje Katelijne worden in het gezin Minderhoud verschillend behandeld, zowel door de ouders als door de oma. Katelijne moet bijvoorbeeld eerst naar een Bijbelverhaal luisteren bij de oma voordat ze pinda's krijgt, de jongens hoeven alleen hun hand op te houden. Katelijne vindt dat oneerlijk, maar de oma denkt dat ze Katelijne een plezier doet door met haar over geloofszaken te praten.¹⁵⁴ Tijdens de maaltijden aan de door Katelijne gedekte tafel, gaan de gesprekken over boerderijzaken, dus 'mannenzaken'. Katelijne doet daar niet aan mee, maar leeft in de wereld van haar bibliotheekboeken. 'De jongens leren niet naar haar te luisteren, om de eenvoudige reden dat ze naar hun maatstaven nooit iets interessants te melden heeft.'¹⁵⁵

Katelijne wordt door haar ouders opgevoed volgens de traditie, wat betekent dat ze opgevoed wordt om dezelfde weg te gaan als haar moeder. De vader zegt zelfs letterlijk op enig moment: "Je bent nu eenmaal het enige meisje." En: "Het aanrecht en de wc," zegt hij. 'Daaraan kun je zien of je een goede huisvrouw bent.'¹⁵⁶ Katelijne leert dan ook al jong haar moeder te helpen met huishoudelijke taken, zoals aardappels schillen, tuinbonen doppen, afdrogen,

---

¹⁵¹ Ibidem, 185-186.

¹⁵² Ibidem, 184.

¹⁵³ Ibidem, 186-187.

¹⁵⁴ Ibidem, 9.

¹⁵⁵ Ibidem, 6-7.

¹⁵⁶ Ibidem, 35.

strijken, bedden opmaken, het klompenkotje zemen, schoenen poetsen, matten kloppen, de was ophangen, bessen plukken, eieren koken, de keuken en de wc's schoonhouden.¹⁵⁷ Er ligt weliswaar een gezamenlijke verantwoordelijkheid om de boel 'draaiende te houden', maar er is een duidelijke verdeling tussen mannen- en vrouwentaken: de vader en de jongens dragen zorg voor het vee en de akkers, de vrouwen voor alles wat huishoudelijk is.¹⁵⁸ De gedetailleerde beschrijving van wat Katelijne allemaal doet, zoals het klompenkotje zemen, geeft een autobiografisch signaal af aan de lezer.

Ondanks haar vele hulp lijkt Katelijne weinig waardering van haar moeder te krijgen. Mogelijk komt dit doordat de moeder zelf huishoudelijke taken als noodzakelijk kwaad ziet. Katelijne sluit de mogelijkheid niet uit dat de moeder wél opmerkt wat ze allemaal doet, maar dat ze collectiviteit ziet als een juiste vorm van godsdienstige nederigheid, waarbij een dienende taak van een vrouw hoort. En een meisje hoort te worden voorbereid op haar plaats. Daar hoort geen eigenwaarde bij, want die wordt gezien als ongepaste trots. Het verschil tussen Katelijne en haar moeder is echter dat Katelijne juist graag als individu gezien en gewaardeerd wil worden, in plaats van als deel van een (bevindelijk gereformeerd) collectief. Ze wil 'een eigen geurspoor' nalaten.¹⁵⁹

3.4.2 *Aandacht*

Kateljne komt zeer regelmatig bij de oma, omdat die de aandacht voor haar heeft die ze bij haar moeder mist.¹⁶⁰ Wanneer Katelijne uit logeren gaat bij een tante, leert ze Gloria kennen, de buurvrouw van de tante. Gloria is in alles het tegendeel van wat Katelijne van huis uit kent. Dat begint met de inrichting van haar huis met barkrukken en een televisie. Gloria draagt zachte kleren, heeft aandacht voor Katelijne, troost haar door een arm om haar heen te slaan, geeft haar sprookjes te lezen, laat toe dat ze zich verkleedt, maakt haar op en geeft haar complimenten. Wanneer Katelijne weer thuis is, beantwoordt ze die aandacht met brieven aan Gloria. Bij de tante hoeft Katelijne niet mee te helpen, speelt met haar nichtjes en gaat met de tante uit winkelen. De tante is van de genuanceerde soort: lange broeken kunnen best meisjeskleren zijn wanneer ze duidelijk niet door jongens zullen worden gedragen, bijvoorbeeld omdat ze roze zijn. Na de logeerpartij mist Katelijne vooral Gloria.¹⁶¹ De naam die het personage

---

¹⁵⁷ Ibidem, 45 en 118-119.

¹⁵⁸ Ibidem, 35.

¹⁵⁹ Ibidem, 34-35.

¹⁶⁰ Ibidem, 32-35 en 52.

¹⁶¹ Ibidem, 36-40.

Gloria heeft gekregen herinnert aan de gelukkige week die Katelijne bij haar tante en buurvrouw Gloria doorbracht.

Katelijne ervaart het gebrek aan lichamelijk contact met haar moeder als een gebrek aan aandacht en genegenheid. Liefdevolle aanrakingen door anderen worden door haar dan ook extra goed opgemerkt: Gloria's omarming, de aandacht van de tante, de aai over haar achterhoofd door de vader, een krul die de oma zachtjes uit haar gezicht weghaalt.¹⁶² De jongere broertjes krijgen nog wel een kus van de moeder bij het naar bed brengen. Katelijne wordt na haar logeerpartij direct weer opgenomen in de dagelijkse routine, 'alsof ze net uit school komt in plaats van dat ze negen dagen weg is geweest.'¹⁶³

3.4.3 *Scholing*

Wanneer Petra, net zestien jaar, in verwachting blijkt, zal ze wel de mavo afmaken, maar daarna gaan werken. Wel zal ze nog haar middenstandsdiploma gaan halen door één dag in de week naar school te gaan. Christiaan, ook net zestien, zal bij het loonbedrijf gaan werken waar hij 's zaterdags al werkt. Er wordt niets gezegd over zijn opleiding, maar het lijkt erop dat hij zijn opleiding ook bijna heeft afgesloten, omdat hij niet onmiddellijk gaat werken.¹⁶⁴ Katelijne constateert dat Petra krijgt wat ze wil: een man, 'een huis en een wiegje'.¹⁶⁵ Petra denkt en handelt traditioneel en is daar gelukkig mee. Katelijne zelf lijkt er neutraal in te staan, ze oordeelt niet, constateert slechts dat mensen verschillend zijn, zowel in karakter als in intelligentie. Verschillen in werk en opleiding horen daar bij. Wanneer Katelijne een vwo-advies krijgt, denkt ze in eerste instantie dat dat wel het advies zal zijn dat Christiaan ook kreeg, die naar een speciale school ging na de lomschool. Katelijne vraagt wat vwo betekent, maar uitleg blijft uit. De meester komt op bezoek om met de ouders over het schooladvies te praten. Katelijne luistert stiekem mee en beseft dan dat ze niet dom, maar juist slim gevonden wordt. De meester heeft de cijfers laag gehouden om haar niet trots te laten worden.¹⁶⁶ Opnieuw wordt bevestigd dat een bevindelijk gereformeerde niet trots hoort te zijn op zijn prestaties. Je mag niet 'met je eigen te koop lopen' of 'denken dat je heel wat bent'.¹⁶⁷ Later in het verhaal blijkt uit een opmerking van de oma dat Katelijne wel naar het vwo in Goes zal gaan. Tot die tijd blijft de lezer in het ongewisse over wat de ouders zullen beslissen. Naar de huidige maatstaven zou het bizar lijken

---

¹⁶² Ibidem, 38, 43, 104 en 143.

¹⁶³ Ibidem, 40 en 128.

¹⁶⁴ Ibidem, 185.

¹⁶⁵ Ibidem, 204.

¹⁶⁶ Ibidem, 101-103.

¹⁶⁷ Ibidem, 53 en 103.

wanneer ouders een andere schoolkeuze zouden maken dan vwo, maar vanuit Katelijnes bevindelijk gereformeerde achtergrond, waar doorleren voor meisjes jarenlang onnodig werd gevonden, is die vanzelfsprekendheid zeker niet aanwezig. De oma vindt doorleren nog steeds onnodig, omdat ze zelf blij was dat ze vanaf haar elfde niet meer naar school hoefde. Naailes zou wel handig zijn voor Katelijne, want dat is nuttig. Nuttige zaken zijn vrijwel altijd toegestaan. Gelukkig voor Katelijne zijn haar ouders moderner dan de oma en mag ze een vervolgopleiding volgen die bij haar mogelijkheden past.

3.4.4 Seksualiteit

De ouders zijn ook moderner dan de meester van groep 8, die de leerlingen voorbereidt op de 'confrontatie met de wereld', dat wil zeggen de middelbare school. Sommige liedjes die hij afwijst als gevaarlijk, worden thuis door de ouders vrolijk meegezongen wanneer Katelijne er over vertelt.¹⁶⁸ In zijn confrontatie wees de meester niet alleen op het gevaar van muziek, maar ook op de bedreigingen van drugs en seks. Katelijne heeft op dat moment nog weinig kennis van seksualiteit. Evenmin weet ze dat geslachtsgemeenschap noodzakelijk is voor het verwekken van een kind. Ze is kennelijk nog niet voorgelicht op seksueel gebied. Van het woordenboek wordt ze niet veel wijzer. Ze ontdekt in een tijdschrift van haar ouders een foto van een pasgeboren baby, die nog verbonden is aan de nog niet geboren placenta. Wanneer Christiaan langskomt, wil ze eigenlijk graag verder lezen, maar wanneer hij begint over kunstmatige inseminatie en zaad, is ze opeens een en al interesse.¹⁶⁹ Dat Katelijne wel vermoedt hoe het in elkaar zit, blijkt wanneer ze vertelt over Petra, die in verwachting is nadat 'zij 'een vlees of zoiets' zijn geworden terwijl ze nog niet waren getrouwd'.¹⁷⁰

Enig besef van haar vrouwelijkheid heeft ze wel, want ze kent het 'vuile lachje' van de veekoopmannen en herkent dat lachje wanneer ze een vreemde man aanspreekt op het strand. Ze heeft pas door dat haar vraag om met hem mee te mogen ongepast is, wanneer hij haar vraagt: 'En in bed, wat kun je allemaal in bed?'¹⁷¹ Gloria wees al op Katelijnes aantrekkelijkheid voor mannen toen ze zich had verkleed en Gloria haar had opgemaakt. De tante moest er vooral om lachen, maar wist dat de vader haar niet zo moest zien, want die zou het afkeuren, net als Rogier later Cindy afkeurt vanwege 'verf op haar gezicht'.¹⁷² Onnatuurlijkheid is ongewenst.

---

¹⁶⁸ Ibidem, 52 en 104-111.

¹⁶⁹ Ibidem, 176-180.

¹⁷⁰ Ibidem, 111, 176-178 en 183.

¹⁷¹ Ibidem, 119.

¹⁷² Ibidem, 40-41 en 175.

Kateljijne ontwikkelt zich van schoolmeisje dat lichamelijke groei voor zich uitschuift, 'borsten horen bij volwassen vrouwen en volwassen ben je pas als je voor je rijbewijs mag',¹⁷³ tot een beginnende puber met besef van haar lichamelijkheid, ze 'probeert te wennen aan de extra ruimte die ze plotseling inneemt' en weet dat haar 'iets' (menstruatie) te wachten staat, maar uitleg ontbreekt, wat haar ongerust maakt.¹⁷⁴ Ook wordt ze zich plotseling bewust van de lichamelijke aantrekkingskracht die het andere geslacht op haar uitoefent: 'Plotseling wil Katelijne dat de jongen haar aanraakt'.¹⁷⁵ Dat gebeurt wanneer ze samen met Jeroen op de kermis is, waar ze zijn klasgenoot Michel met een vriend ontmoet. Ze worden verleid tot een ritje met een draaimolen, waarbij Katelijne naast Michels vriend terecht komt. Diens lichamelijke nabijheid en haar reactie daarop, maakt Michels opmerking 'je weet niet wat je meemaakt' dubbelzinnig, omdat die in retrospectief ook op Katelijnes lichamelijke bewustwording kan wijzen.¹⁷⁶

3.4.5 *Samenvatting*

Kateljijnes opvoeding is erop gericht dat ze later een gezin te stichten en daarbij de huishouding draaiende zal houden. Meisjes horen zich dienstbaar op te stellen; eigenwaarde wordt gezien als trots; pronken is ongewenst. De jongens worden mannen die het boerenbedrijf runnen of met ander werk het geld binnenbrengen. Scholing is veelal pragmatisch gericht. Hoewel Katelijne wel naar het vwo mag, wordt er van haar verwacht dat ze zich met haar moeder identificeert. Katelijne zelf heeft een andere toekomstverwachting: ze wil 'een eigen geurspoor' nalaten. Vooral van haar moeder mist ze uitingen van genegenheid en waardering. Ze ervaart een gebrek aan communicatie, want haar (kritische) vragen kan ze alleen bij zichzelf kwijt. Seksuele voorlichting ontbreekt. De vrijheid en genegenheid die ze bij Gloria ervaart, worden Katelijnes Utopia.

3.5 Godsdienstige gewoonten en geloofsopvoeding

Kateljijne krijgt het geloof met de papelel ingegoten, zowel thuis als op de reformatorische school waar ze op zit, door Katelijne een 'refoschool' genoemd.¹⁷⁷ De roman begint met een hoofdstuk waarin de zondagbesteding centraal staat. De dagelijkse geloofsgewoonten komen

---

¹⁷³ Ibidem, 38.

¹⁷⁴ Ibidem, 162-163.

¹⁷⁵ Ibidem, 157.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Ibidem, 104.

vaak bijna terloops aan de orde. De oma spreekt regelmatig over het belang van bekeerd zijn. Hieronder zullen verschillende godsdienstige gewoonten zoals kerkdiensten, huisbezoek, Bijbellezing en gebed de revue passeren. Daarna volgt een gedeelte over geloofsgesprekken, bekering en reformatorische levensstijl.

3.5.1 *Kerkdiensten, kerkmuziek en huisbezoek*

Katelijnes ouders gaan twee maal per zondag naar de kerk, ook wanneer er in de zomer drie diensten worden gehouden. De kinderen moeten soms wel drie keer mee, als straf of om de moeder gezelschap te houden.¹⁷⁸ In de kerk worden de psalmen langzaam en isoritmisch gezongen, begeleid door orgelspel. Thuis wordt die gewoonte gevolgd, zoals tijdens de binnenkomst van het bruidspaar op de dorsvloer van de boerderij.¹⁷⁹ Wanneer er geen dominee is, wordt er een preek gelezen. Tijdens zo'n leesdienst worden er vaak steeds dezelfde 'ouwe schrievers' gelezen, maar die vindt de moeder te streng.¹⁸⁰ Ze kaart dit tijdens een bezoek van twee ouderlingen aan het gezin, het zogenaamde huisbezoek, aan, want ze zou graag vaker een puriteinse of een meer 'gunnende' preek horen.¹⁸¹ De ouderlingen keren zich tegen haar, want wie kritiek heeft, wil zich waarschijnlijk niet schuldig voelen. En degenen die niet bekeerd zijn moeten door de 'ware prediking' die gericht is op bekeerden jaloers worden. Katelijne kan zich niet voorstellen dat er mensen jaloers kunnen zijn op de terneergeslagenheid van bekeerde mensen.¹⁸² Het is een van de momenten dat Katelijne in gedachten kritisch is ten opzichte van wat de kerk leert. Dat de moeder haar kritiek durft te uiten tijdens een huisbezoek met ouderlingen, is in bevindelijk gereformeerde kring bijzonder, zeker met de kinderen erbij.

Een van de bezoekende ouderlingen geeft Rogier catechisatie. Wanneer bekeerden zoals de oma, Kee en de ouderlingen willen weten hoe het met je geloof ervoor staat, wordt door de bekeerde aan de gesprekspartner gevraagd 'of ze er al wat van kennen.' Het betekent zoveel als besef hebben van je zonden en van de genade.¹⁸³

---

¹⁷⁸ Ibidem, 5-7 en 11-12.

¹⁷⁹ Ibidem, 11, 78-80 en 207.

¹⁸⁰ In bevindelijk gereformeerde kringen zijn er te weinig predikanten, omdat alleen bekeerden worden toegelaten tot de opleiding. Cor, een vriend van het gezin Minderhoud is ook boer; hij helpt bij de tarweoogst; hij hoort niet meer bij de kerk, want hij vindt dat de kerk veel te streng selecteert bij de toelating tot de predikantsopleiding en bovendien discrimineert; Ibidem, 5-7 en 140.

¹⁸¹ Ibidem, 7 en 135.

¹⁸² Ibidem, 135.

¹⁸³ Ibidem, 136-137; er blijkt onderscheid gemaakt te worden tussen 'historisch geloof', 'wondergeloof', 'tijdgeloof' en 'waarzaligmakend geloof'. Het eerste is het geloof van degenen die de theorie van het geloof kennen, maar nog geen bekeringsmoment hebben doorgemaakt, het laatste is het geloof van de bekeerden. De betekenis van de andere twee worden niet nader uitgelegd in de romantekst.

3.5.2 Gebeden, Bijbellezingen en zondagsbesteding

Voor en na de maaltijden wordt gebeden. De vader zegt meestal het Onzevader voor het eten op; de ouderlingen sluiten huisbezoek af met gebed. Het slotgebed na de maaltijd op de bruiloft door Petra's vader wordt ingeleid door een archaisch aandoende frase: 'Laat ons trachten [...] 's Heeren aangezicht te zoeken in een gemeenschappelijk gebed.'¹⁸⁴ Op doordeweekse dagen wordt er door de vader aan tafel een gedeelte uit de Statenbijbel gelezen; er wordt niets overgeslagen, ook geslachtsregisters niet. Alleen op zondagavond wordt een uitzondering gemaakt, dan leest de moeder voor uit de kinderbijbel, waarbij de kinderen aan haar lippen hangen, wat volgens Katelijne de familieband versterkt.¹⁸⁵

Op zondag wordt niet gewerkt, zelfs niet wanneer er onweer dreigt en er hooi op het land ligt dat nat kan regenen. De koeien worden vanzelfsprekend wel gemolken. De zondagen duren lang. Er wordt tussen de middag geslapen, of gedaan alsof, zoals Katelijne, die leest. De maaltijd om twaalf uur wordt overgeslagen omdat er nog niet is gewerkt. Pas na de middagkerkdienst krijgen ze crackers met kaas die door de vader zijn gesmeerd, zodat de moeder niet hoeft te werken. Tussendoor wordt er gelezen in de *Saambinder, Gezinsgids, Terdege, Reformatorisch dagblad*.¹⁸⁶

3.5.3 Bekeerd of onbekeerd

De oma representeert de traditioneel levende bekeerde gelovige vrouw, die nederig probeert te leven, zonder trots of pronkzucht. Omdat ze besef heeft van haar 'verdorven ziel' voelt ze zich niet alleen een zondaar voor God, maar kan ze zelfs geen goede werken verrichten. Omdat in Psalm 1 gesproken wordt over prijzen en belonen van goede werken, zouden predikanten die psalm niet mogen laten zingen in de kerkdienst. Goede werken gaan volgens de oma niet samen met 'eten van genadebrood'.¹⁸⁷ Mijns inziens legt Treur hier de vinger op een inconsequentie in de redenering van traditionele bevindelijk gereformeerden, want wanneer de hele Bijbel als geheel waar is, dan toch ook Psalm 1.

Zolang de mens leeft, is er hoop op bekering. Is een mens onbekeerd gestorven, zoals de opa, dan is er voor hem geen hoop meer op Gods genade. Zijn 'genadetijd' is voorbij.¹⁸⁸ Soms

---

¹⁸⁴ Ibidem, 66, 138, 211 en 213.

¹⁸⁵ Ibidem, 10-11.

¹⁸⁶ Ibidem, 5-16 en 202.

¹⁸⁷ Ibidem, 54.

¹⁸⁸ Ibidem, 61; Katelijnes doordenken op wat ze meemaakt, blijkt ook uit het doodslaan van een zilvervisje: 'Je genadetijd is voorbij.' Dat is waarom dit geloof een pessimistisch geloof wordt genoemd.

getuigt iemand na de dood van een onbekeerde alsnog van een mogelijk bekeringsmoment, maar voor de opa was dat niet gebeurd. Toch was de opa een gelovige man, een vrolijke frans, die de boerderij opbouwde, en hard werkte, ook nadat zijn zoon de boerderij had overgenomen.¹⁸⁹ Hij nam de kleinkinderen om de beurt mee naar Middelburg op donderdagmiddag, waar hij na het boodschappen doen andere boeren ontmoette in het café. Katelijne genoot van de verwennerij toen het haar beurt was. De oma vond het café 'een plaats van zonde', dus ging zij er nooit heen.¹⁹⁰ Op een keer was de oma verdrietig dat de opa de bruiloft van Christiaan niet meer zou meemaken. Om haar te troosten verzon Katelijne een verhaal over een bijna-ongeluk op de terugweg van haar uitje met de opa, waarbij zowel de opa als zichzelf een troostrijk lied gehoord zouden hebben. Dat zou zich bij Katelijne herhaald hebben op opa's begrafenis. Hoewel haar oma het verhaal nauwelijks kan geloven dat de opa 'Niet schuldig [zou] zijn verklaard', voelt ze zich toch getroost, want als Katelijnes verhaal waar zou zijn, zou er hoop zijn voor zijn bekering.¹⁹¹ En daar draait het hele bevindelijk gereformeerde geloof om: bekering geeft zekerheid.

3.5.4 *Levensstijl en boeken*

Kateljine zou wel onderwijzeres willen worden of in een bibliotheek willen werken. Ze leest snel en veel bibliotheekboeken. Daarom krijgt ze van de meester een aantal nieuwe boeken mee om door te lezen 'of er geen ruwe taal in werd gebruikt of vloeken of 'dingen die niet passen bij onze levensstijl.'¹⁹² De oma waarschuwt Katelijne in de archaische taal van de Statenvertaling voor teveel lezen: 'Van vele boeken te maken is geen einde' en 'veel lezens is vermoeiing des vleses.' Katelijne denkt (kritisch): 'De Bijbel is ook een boek', maar durft dat niet hardop te zeggen.¹⁹³

Net als de ouders waarschuwt de meester voor sprookjesboeken. Hij spreekt zich verder uit tegen boeken waarin de evolutieleer verkondigd wordt, tegen het dragen van lange broeken door meisjes, tegen verkeerde muziek. Zoals de oma eens een in reformatorische kringen gangbare spreuk citeerde: 'De buitenwereld moet het kunnen zien aan je daad, je gelaat, je gepraat en zeker ook aan je gewaad'.¹⁹⁴ Katelijne wordt als bevindelijk kind dus beschermd opgevoed, want het is niet de bedoeling dat ze boeken leest waarin ruwe taal voorkomt of

---

¹⁸⁹ Ibidem, 25-28.

¹⁹⁰ Ibidem, 154-156.

¹⁹¹ Ibidem, 194-199.

¹⁹² Ibidem, 84.

¹⁹³ Ibidem, 145.

¹⁹⁴ Ibidem, 104 en 125.

waarin gefantaseerd wordt, zoals sprookjes, of dat ze naar muziek luistert die afwijkt van het geestelijke. De levensstijl van de bevindelijken moet in alles wat haar omgeeft gerespecteerd worden. Haar bezoek aan de kermis samen met Jeroen dat door een kerkganger werd gesignaleerd, wordt dan ook bestraft, want de moeder wil niet dat haar kinderen ‘voor galg en rad’ opgroeien.¹⁹⁵

3.5.5 *Kleding en haardracht*

Reformatorische meisjes dragen rokken, broeken zijn mannenkleding. Van de wijde T-shirts van haar broers die ze na haar groeispurt draagt, wordt geen probleem gemaakt. Op de bruiloft van Christiaan en Petra mag Katelijne bij wijze van uitzondering een huidkleurige panty aan.¹⁹⁶ Een bruid die in verwachting is, draagt geen witte jurk. Petra draagt dan ook een tandvleeskleurige hooggesloten glanzende jurk. Ze loopt met kromme schouders, zodat haar buik wat minder zichtbaar is.¹⁹⁷ De voorkeurkleur van bruiloftskleding van het gezin Minderhoud is donkerblauw; de oma draagt grijs. Omdat een hoedje alleen tijdens de kerkdienst wordt gedragen en na afloop van de dienst in een plastic zak weer mee naar huis gaat, is het wat minder belangrijk dat een hoedje bij de bruiloftskleding kleurt.¹⁹⁸ De domineesvrouw droeg eens een rood wollen vest tijdens een kerkdienst, wat tegen de kledingcode was: te modern, te modieus. Volgens de vader ook te sexy, want ‘volgens mij lust hij [de dominee] er wel pap van’. Maar vooral dat ze met rechte schouders liep, wat er op zou wijzen dat ze niet gebukt zou gaan onder haar zonden, zodat ze zelfbewust overkwam, werd als problematisch ervaren door de preciezen onder de kerkgangers, die vonden dat ‘het op de eeuwigheid’ aankomt. De rekkelijken vergoelijkten haar houding. De moeder wil in elk geval niet dat Katelijne de domineesvrouw als voorbeeld neemt, want: ‘Daar houden we hier helemaal niet van.’¹⁹⁹

Meisjes dragen het haar lang. Jannemiekes haar werd zelfs nooit geknipt, wat haar ‘zwaarte’ benadrukt. In haar belevingswereld was het onmogelijk dat een bekeerde vrouw met kort haar aan het avondmaal zou gaan.²⁰⁰ Bevindelijk gereformeerde vrouwen maken zich niet op, hoewel de moeder ’s zondags wel een zalfje gebruikt dat naar amandel ruikt, waardoor haar

---

¹⁹⁵ Ibidem, 159-160.

¹⁹⁶ Ibidem, 125 en 188.

¹⁹⁷ Ibidem, 202.

¹⁹⁸ Ibidem, 5-6, 22 en 200-201.

¹⁹⁹ Ibidem, 11 en 188.

²⁰⁰ Ibidem, 124 en 131.

wangen zachter lijken.²⁰¹ De Duitse kampeerster, Cindy en Gloria droegen lange broeken en waren opgemaakt; zij behoren niet tot Katelijnes dagelijkse leefwereld.

3.5.6 *Geloofsgesprekken*

Napraten over de preek tijdens de koffie na kerktijd laten de jongens aan Katelijne over. Wanneer zij 'de punten' heeft genoemd, is dat meestal voldoende voor de vader. Gelukkig voor haar, want Katelijne vindt het 'lastig praten over de weg naar het heil wanneer die wel gekend wordt met het hoofd, maar niet met het hart.' De opsomming van het thema en de punten van een preek door Katelijne zijn weinig opgewekt: 'Sterven aan Gods heilige wet' en 'de wet vervloekt de zondaar [...] de wet verdoemt de zondaar [...] De wet doodt de zondaar'.²⁰²

Kateljne worstelt met geloofsvragen, maar daarover worden geen gesprekken gevoerd. De oma spreekt wel veel over haar geloof, maar dat lijken eenzijdige gesprekken te zijn. Als er al gesprekken zijn over geloofszaken en levensstijl, blijven ze vaak hangen in een soort overhoringen, waarin de volwassenen de vragen stellen en de kinderen de antwoorden geven. Katelijnes echte (kritische) vragen komen wanneer ze in bed ligt, net als haar schuldvragen.²⁰³ Daardoor blijven ze ongehoord en onbeantwoord, want niemand weet ervan. Uit Katelijnes opsomming blijkt dat ze inhoudelijk bezig is met het geloof, want ze beseft dat bekering belangrijk is: mag je als onbekeerde de psalmen wel meezingen wanneer daarin gezongen wordt over iets dat niet over jou gaat? En ze is lang niet altijd 'tot Uw dienst en lof bereid' en bovendien 'van nature geneigd God en haar naaste te haten', wat weer de volgende vraag oproept of ze gestraft zal worden wanneer ze zomaar meezingt zonder het te menen. Er volgen nog meer vragen die duidelijk maken dat Katelijne doordenkt op wat haar verteld wordt.

3.5.7 *Evaluatie bevindelijk gereformeerde opvoeding*

Hierboven werden verschillende onderwerpen besproken die Katelijnes bevindelijk gereformeerde opvoeding betreffen. Er kwamen algemene zaken ter sprake, zoals de zondagsbesteding met kerkdiensten, de Bijbellezingen en gebeden, het belang dat gehecht wordt aan bekering, levensstijl, kleding en haardracht. Veel details zijn zo treffend beschreven dat ze zeer waarschijnlijk op eigen ervaringen van de auteur zullen berusten. Het is dan ook geen verrassing dat de geloofsopvoeding van Katelijne grotendeels overeenkomt met de norm die in

---

²⁰¹ Ibidem, 175, 200.

²⁰² Ibidem, 7-8 en 13.

²⁰³ Ibidem, 30-31, 61, 120-121, 139 en 199.

hoofdstuk 1 werd geformuleerd: Katelijne groeit op in een liefdevol standaardgezin, waar geloof meer wordt voorgeleefd dan dat erover wordt gesproken. De afwijking van die norm omvat Katelijnes geestelijke leven. Ze wil als individu gewaardeerd worden en stelt kritische vragen bij geloofszaken en de levensstijl. Ze heeft moeite met de norm van dienstbaarheid voor meisjes, met de collectiviteit van het bevindelijk gereformeerde leven en het gebrek aan echte gesprekken daarover. De geloofsgesprekken in de gerepresenteerde bevindelijk gereformeerde wereld blijven net als in de 'norm'-wereld vaak steken in eenzijdigheid of volgen een bepaald stramien. Treur reikt in haar verhaal degenen die gesprekken zouden kunnen voeren, maar dat nalaten, op een presenteerblaadje aan: de meester, de ouderlingen op catechisatie, de leidsters op de meisjesclub, de ouders thuis na de preek.²⁰⁴ Op die manier legt Treur de vinger bij een knelpunt dat in de buitenliteraire wereld wel leeft bij reformatorische ouders, maar waarover verlegenheid heerst: hoe ga je het gesprek aan met je kinderen? Hoe kun je vragen die leven bij je kinderen bespreekbaar maken? Hoe bereik je ze? Deze vragen kunnen duiden op een onderliggende boodschap die Treur wil doorgeven in haar debuut: ouders, ga het gesprek met je kinderen aan over het geloof en het ernaar leven.

3.6 Katelijne – heldin van het verhaal

In deze paragraaf komen enkele aspecten van de roman aan de orde die de leeshouding van reformatorische lezers kunnen beïnvloeden, namelijk de personale vertelwijze, de afstand tussen auteur en hoofdpersoon, autobiografische signalen, de problematisering van herinneringen, de poëtica, fantasie en de motieven.

3.6.1 Personale vertelsituatie – verhulde ik-roman?

Qua psyche is Katelijne het meest uitgewerkte personage. De lezer krijgt haar denken en handelen mee. Alles in de roman wordt beschouwd door haar ogen. De focalisatie ligt de hele roman bij haar. Zij is dus de heldin van het verhaal. Omdat in vrijwel de hele roman geen verteller zichtbaar is, kan er geen verteller aangeduid worden als gestalte. Er is een onzichtbare vertelinstantie in een personale vertelsituatie. Omdat de lezer alleen Katelijnes visie en gedachten kent, is die vertelsituatie enkelvoudig. Daarom kan dit verhaal dat in de derde persoon staat, ook als een verhuld ik-verhaal worden beschouwd.²⁰⁵ Ter illustratie hiervan volgt

---

²⁰⁴ Ibidem, 139.

²⁰⁵ Van Boven en Dorleijn, *Literair mechaniek*, 226-227.

hier een fragment waarin Katelijne vlak voor het bruiloftsfeest op de dorsvloer zal beginnen vooruit rent om de verlichting aan te doen:

‘Katelijne zoekt naar de schakelaars van alle losse schemerlampen die ze uit het huis heeft gehaald. Ze vindt dat ze de verlengkabels netjes heeft weggewerkt, al zegt ze het zelf. Zelfs de wereldbol van Rogier heeft ze meegenomen: hij verlicht de tafel waar de mensen hun jassen op kwijt kunnen.’²⁰⁶

Wanneer in dit fragment de ‘zij’ wordt vervangen door ‘ik’, wordt het:

‘Ik zoek naar de schakelaars van alle losse schemerlampen die ik uit het huis heb gehaald. Ik vind dat ik de verlengkabels netjes heb weggewerkt, al zeg ik het zelf. Zelfs de wereldbol van Rogier heb ik meegenomen: hij verlicht de tafel waar de mensen hun jassen op kwijt kunnen.’

Uit deze omzetting blijkt dat de tweede versie in de ik-vorm nog betrouwbaarder overkomt, vooral door de uitdrukking ‘al zeg ik het zelf’. Dat betekent dat het Treur gelukt is om afstand te scheppen tot haar hoofdpersoon door voor de derde persoon te kiezen in haar verhaal.²⁰⁷

Er is ook een moment in het verhaal waarop de vertelinstantie zich even laat opmerken, omdat die een terugblik gunt vanuit een later perspectief: ‘Als ze na een week teruggaat naar Zeeland, blijft een deel van haar achter en ze schrijft lange brieven aan Gloria’. Dat dit niet geschreven wordt op het moment van beleven, zien we in een soort vertellerscommentaar: ‘Pas later zal ze de pijn van het missen herkennen als de pijn van een gebroken hart en deze zomer als het moment waarop ze aan zichzelf niet meer voldoende had.’ Dan blijkt dat Katelijne verhalen schrijft, want ze heeft een schrift waarin ze ‘droomt van verhuizen naar de stad waar ze vanuit haar bed de treinen kan horen.’ Het fragment sluit af met een filosofische vraag: ‘Waar moet je anders heen met je onpraktische verlangens?’²⁰⁸

Er zijn een aantal opvallende zaken aan dit fragment. Als eerste dat Katelijne niet schrijft aan de tante waar ze gelogeed heeft, maar aan de buurvrouw van de tante, Gloria. Bij Gloria heeft ze een leefwereld ontdekt waarin ze zich prettig voelt, waarin ze vrijheid ervaart. Als tweede blijkt dat Katelijne een schrift heeft waarin ze verhalen schrijft: ze droomt op papier. Als

---

²⁰⁶ Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 205.

²⁰⁷ Zie 2.3.

²⁰⁸ Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 40.

derde valt hier het volwassen perspectief van Katelijne op. De opmerkingen over de pijn van het missen en het schrift met dromen zijn twee zaken die beschouwd kunnen worden als autobiografische signalen, vanwege de volwassen reflectie én omdat Treur schrijver is geworden. De filosofische en retorische slotvraag sluit daarbij aan. Katelijne heeft alleen nog maar geleerd waarde te hechten aan praktische en nuttige zaken; ze weet nog niet goed raad met haar fantasie. Daarom schrijft ze maar verhalen om toch haar 'onpraktische' kant lucht te geven.

Die volwassen blik van de verteller blijkt ook uit sommige details die beschreven worden. Een voorbeeld daarvan is Katelijnes opmerking over de manier van lopen van een hoogzwangere vrouw, die de twaalfjarige Katelijne waarschijnlijk nog niet opgemerkt zal hebben. Ook de problematisering van herinneringen, haar bewustwording van wat fantasieverhalen teweeg kunnen brengen, dat woorden die je verlaten hun eigen leven gaan leiden, zal ze zich waarschijnlijk pas op latere leeftijd bewust zijn geworden.²⁰⁹ Uit al deze elementen blijkt dat de romantekst is geconstrueerd door de auteur. Treur laat Katelijne dingen denken en beleven.

Het is onmiskenbaar dat de belevingswereld van Katelijne op meerdere plaatsen terug te voeren is op Treurs eigen jeugdervaringen.²¹⁰ Haar technische kennis van het boerenbedrijf komt naar voren in de beschrijving van de gierput waar de opa onwel werd. Ook haar beschrijvingen van bevindelijk gereformeerde gewoonten, zoals de zondagsbesteding en de voorbereiding van de meester op de middelbare school, kunnen als autobiografisch worden beschouwd. Een ander autobiografisch signaal zijn de Zeeuwse uitdrukkingen die Treur gebruikt, waardoor de echtheid van het meebeleven van het verhaal ondersteund wordt. Datzelfde geldt voor het archaïsche taalgebruik wanneer er geloofszaken worden besproken, wat tevens een manier kan zijn om een betrouwbaarheidseffect op te roepen.²¹¹

3.6.2 *Poëtica en fantasie*

Verhalen vertellen waarin fantasie en werkelijkheid door elkaar heen lopen, doet Katelijne al heel jong. Toen ze ongeveer zeven jaar was, maakte ze haar jongere tweelingbroertjes wijs dat er paardenbloemen in de koeienstront zichtbaar zouden zijn. Later had ze dat wel gecorrigeerd, maar heel precies weet ze het niet meer.²¹² De lezer kan dit opmaken uit het drie keer herhaalde

---

²⁰⁹ Ibidem, 26-27.

²¹⁰ Zie ook 5.1.1 en 5.1.2.

²¹¹ Missinne, *Oprecht gelogen*, 131.

²¹² Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 26.

‘Toen’ aan het begin van drie opeenvolgende alinea’s. De vertelinstantie somt als het ware een aantal mogelijke reacties van Katelijne op, ingeleid door het woord ‘toen’. Voor de lezer blijft onduidelijk welke van de drie nu in de verhaalwerkelijkheid heeft plaatsgevonden. Deze afwijkende passage in de vertelstructuur staat aan het begin van het tweede hoofdstuk, wanneer de vraag wordt gesteld: ‘Hoe was het toen gegaan?’ Om vervolgens drie mogelijkheden te geven hoe het gegaan zou kunnen zijn. Het is wel duidelijk dat Katelijne worstelt met de gevolgen van wat ze zegt:

‘Het probleem met woorden is dat je er, als je ze eenmaal hebt uitgesproken, geen vat meer op hebt. Ze zijn losgelaten, vrij om te gaan en te staan waar ze willen.’²¹³

De lezer zou hier een poëtica van Treur uit op kunnen maken, namelijk dat hij de woorden die Treur geschreven heeft, kan interpreteren zoals hij wil, ongeacht de bedoeling van de auteur. Want impliciet wijst Treur de lezer er hier op dat hij zich ervan bewust zou moeten zijn dat hij fictie leest. In feite problematiseert Treur hier herinneringen, want ze geeft drie mogelijkheden hoe Katelijne gehandeld en gesproken heeft. Na elke mogelijkheid levert ze bovendien commentaar tussen haakjes op de net genoemde mogelijkheid, waarbij ze de tweede keer een beroep doet op de lezer: ‘zoals iedereen begrijpt’.²¹⁴ Hier kan de lezer zich rechtstreeks aangesproken voelen, waardoor de personale vertelsituatie wankelt. De verteller wordt immers bijna zichtbaar. Het is een kunstgreep van de auteur die de tekst als constructie even op de voorgrond plaatst. Zo schept Treur afstand tussen haar eigen jeugd en het verhaal dat ze vertelt.

In de erop volgende passage worden herinneringen verder geproblematiseerd. Daarin komt naar voren dat er regelmatig aan de opa gerelateerde herinneringen en anekdotes worden opgehaald, zoals de twee versies van een anekdote door de opa en de oma over de ham die ze kregen in een periode van armoede. Katelijne voelt zich op die momenten geconfronteerd met haar eigen herinneringen. Allereerst omdat ze zich schuldig voelt over de dood van haar opa, omdat ze haar gefantaseerde verhaal als de oorzaak ziet van de val van Peter in de gierput, waarna de opa hem redde maar zelf het leven liet. Die schuldgevoelens leveren haar inslaapproblemen op. Tegelijkertijd gaan haar laatste herinneringen aan de opa steeds meer vervagen en door elkaar lopen met eerdere beelden van zijn konijnenhokken. Wanneer Katelijne

---

²¹³ Ibidem, 26-27.

²¹⁴ Ibidem, 26.

's avonds wakker ligt, is haar kinderlijke conclusie dat fantaseren gevaarlijk is.²¹⁵ Andersoortige schuldgevoelens van Katelijne zijn gerelateerd aan haar geloof, want ook de angst om onbekeerd te zijn wanneer Christus terugkomt, houdt haar uit haar slaap. Ze weet dat ze in 'genadetijd' leeft, de tijd die een mens levend op aarde doorbrengt waardoor er nog de mogelijkheid van bekering bestaat. Na de dood is bekering onmogelijk, dus is na de dood de genadetijd voorbij. Zondebesef alleen is nog geen bekering, maar leidt slechts tot schuldgevoelens.²¹⁶

Ondanks haar schuldgevoelens laat Katelijnes fantasie zich niet aan banden leggen. Ze schrijft een verhaal over de dag waarop Christus weerkomt. Rogier vindt het en de moeder leest het voor, waarbij de kleine jongens aan haar lippen hangen en de ouderen onrustig worden. Nadat de vader het voorlezen afkapt wanneer het hem te gortig wordt, geeft de moeder het schrift zonder commentaar aan Katelijne terug. Haar verhaal werd duidelijk niet gewaardeerd. 'Ze vinden haar een vreemde.' Zoals haar vader een keer zei: 'Jij bent er geen van ons', 'Jij bent in het ziekenhuis verwisseld.'²¹⁷ Voor Katelijne is het voorleesmoment een nieuwe ervaring, doordat haar geschreven woorden 'ontsnappen aan het papier' en stem krijgen door het voorlezen van de moeder.²¹⁸ De ervaring dat woorden haar verlaten en hun eigen weg gaan leiden blijft haar verrassen:

'Katelijne verbaast zich over deze woorden, die er achter mekaar uit komen, alsof ze niet door haarzelf bedacht zijn, maar slechts uit haar losgelaten worden, zoals je fladderende kippen uitlaat door het deurtje open te houden. [...] Gek, denkt Katelijne. Zoals ze erover praten, voelt het net of het ook allemaal echt gebeurd is. [...] Zo moet het voor de Heere ook gevoeld hebben toen Hij zei: 'Er zij licht', en het was er.'²¹⁹

Opeens wordt Katelijne zich bewust dat ze zelf kan scheppen, maar tegelijk schrikt ze van haar eigen vergelijking. Jezelf als nietig mens met God vergelijken is in bevindelijke kring immers ongepast. Iets vergelijkbaars gebeurt wanneer Katelijne met een fantasieverhaal de oma troost op de avond voor de bruiloft van Christiaan en Petra. Het hoofdstuk is genoemd naar de zoete

---

²¹⁵ Ibidem, 29-31.

²¹⁶ Ibidem, 61 en 120-121; (op 115-116 staat de aanleiding).

²¹⁷ Ibidem, 35, 96-98 en 120-121.

²¹⁸ Ibidem, 96.

²¹⁹ Ibidem, 181-182; Christiaan krijgt tijdens haar verhaal over de naakte zusjes Davidse een zaadlozing die door Katelijne niet herkend wordt: hij 'ademt zwaar' en ruikt 'eigenaardig'.

koek met boter die Katelijne van de oma krijgt, maar heeft als dubbele bodem dat Katelijnes verhaal over de mogelijke bekering van de opa er bij de oma ingaat als zoete koek. Katelijne is zich ervan bewust dat ze misschien over de schreef is gegaan, want 'De dingen van de Heere zijn heilig, daar vertel je geen leugens over.'²²⁰ Katelijnes geweten speelt haar ook parten wanneer ze bij Gloria sprookjes van Grimm leest. Ze weet wel dat die volgens haar ouders 'leugens zijn die haar af kunnen houden van de waarheid'. Desondanks kan ze zich goed identificeren met Assepoester, die op het bal mag dansen met een prins. Tegelijkertijd weet ze dat dansen en pronken met jezelf niet past bij hun levensstijl en dat toveren heidens is, maar 'Leuk lijkt het haar allemaal wél. Dat is wat ze verzoeking noemen.'²²¹

Katelijne schrijft haar fantasieverhalen op in een schrift en op 'gelijnde multomapblaadjes [...] die ze meesmokkelt van school'.²²² Ze houdt haar papieren verhalen geheim, maar vertelt ook verhalen. Ze voelt zich daar schuldig over, omdat fantasie als leugenachtig wordt bestempeld in het gezin waarin ze opgroeit. Tegelijk ervaart ze de fascinatie het schrijven van verhalen, het zelf scheppen met woorden op papier die vervolgens weer een eigen leven gaan leiden bij de lezer of toehoorder.

De fascinerende werking van het scheppen van verhalen door te spelen met taal en de manipuleerbaarheid van een vertelling worden door Treur in de romantekst geproblematiseerd. Daaruit is Treurs poëtica te destilleren: in een roman kun je herinneringen manipuleren en met woorden doen wat je wilt. In fictie kun je wel herinneringen gebruiken, maar net zo goed veranderen en afwisselen met verzinsels; de lezer kan nooit zeker zijn of het ook echt gebeurd is, want het is de verhaalwerkelijkheid die de lezer leest. Zo wordt een autobiografische roman geboren, maar ook afstand genomen tot de reformatorische wereld waarin fictie verdacht is.

Aan het eind van het verhaal zijn Katelijnes woorden niet meer te houden, want als confetti vliegen ze als een tornadoslurf de schuur uit; Treur geeft de woorden de ruimte. Op die manier geeft ze de beperkingen van haar opvoeding op. Ze laat haar eigen geurspoor na in de vorm van een roman. Daarmee is haar debuut ook een ontworsteling aan haar jeugd geworden, maar niet op een negatieve manier. De verhalen uit haar jeugd krijgen in haar vermenging van feit en fictie een nieuw bestaan: de letters en woorden uit de tot confetti verknipte reformatorische artikelen krijgen de vrijheid in een nieuw bestaan.

---

²²⁰ Ibidem, 194-199.

²²¹ Ibidem, 39.

²²² Ibidem, 64.

3.6.3 Motieven

In het verhaal wordt de wereld weergegeven waarin Katelijne opgroeit in de leeftijd van tien tot en met twaalf jaar. Katelijnes ontwikkeling wordt gevolgd, zowel op lichamelijk als op geestelijk vlak. Ze worstelt met haar identiteit, omdat haar gelovige opvoeding botst met wie ze zou willen zijn. In het verhaal komen een aantal motieven dan ook steeds terug.

Als eerste motief kan het leven naar de normen van de bevindelijke godsdienst aangewezen worden, dat als basis onder alles aanwezig is: de zondagsbesteding, uiterlijke zaken als kleding en haardracht, de keuze voor een reformatorische school, de tafelgebeden, de Bijbellezingen en de bestraffing van dat wat als ongepast wordt ervaren, enzovoorts. Dat voert naar het tweede motief, namelijk de opvoeding van een bevindelijk meisje tot een dienstbaar leven. Van haar wordt verwacht dat ze een gezin zal stichten, waarbij het haar rol is om voor de kinderen en de huishouding te zorgen. Dit motief wordt concreet verwoord wanneer Katelijne vaststelt dat Petra krijgt wat ze wil: een man, 'een huis en een wiegje'.²²³ Deze dienstbaarheid betekent ook dat het ongepast is om trots te zijn of om te pronken met jezelf. Katelijnes cijfers op school worden extra laag gehouden; je hoort geen sieraden te dragen en de siertuin van de moeder wordt getolereerd, maar mag zeker niet als voorbeeldtuin opengesteld worden. Deze opvoeding tot dienstbaarheid botst met de behoefte van Katelijne 'om een eigen geurspoor na te laten' door fantasieverhalen te vertellen en te schrijven vanwege de opvattingen in bevindelijke kringen over collectiviteit, (ongewenste) pronkzucht en de veronderstelde leugenachtigheid van fantasieverhalen. Ook Katelijnes hervertelling van het laatste oordeel (uit *Openbaring*) werd niet gewaardeerd.

Katelijnes fantasie en haar schuldgevoelens leiden naar het abstractere motief van haar kritische denken. Ze bevindt zich in de overgangsfase naar een individuele identiteit, zowel op lichamelijk als op geestelijk gebied. Ze kan zich niet onttrekken aan de vragen die het geloof bij haar oproepen, maar zich evenmin losmaken van de magische werking van haar eigen fantastische verhalen, ook al worden die in haar bevindelijk gereformeerde omgeving afgewezen. Uit de verhaalmotieven van bevindelijk gereformeerd leven en opgevoed worden als dienstbaar meisje met de daaraan gekoppelde schuldgevoelens vanwege haar wens om gehoord te worden door haar vertellingen, kan dus een abstract motief gedestilleerd worden, namelijk Katelijnes worsteling met haar identiteit, wie ze is en wie ze mag zijn. Op haar leeftijd voegt ze zich nog naar de wil van haar ouders, maar inwendig stelt ze wel kritische vragen. Dit wordt kernachtig weergegeven in de volgende passage uit de roman:

---

²²³ Ibidem, 204.

‘De moeder is iemand die bij elke zonneglitter naar buiten moet en geknield op een rubbermatje haar vereelde handen in de vette klei steekt. Of een spa in de grond. Ze herkent zichzelf niet in de dochter die ook onder werktijd op haar bed ligt te lezen en die altijd klaagt dat ze geen boek meer heeft. Ze herkent niet de drang van Katelijne om een eigen geurspoor na te laten, de behoefte aan een eigen taartpunt in de gezamenlijke onderneming in plaats van enkel goed genoeg zijn om te dienen, van vorkjes te voorzien en na afloop lege borden te verzamelen. Of misschien merkt de moeder het wel, maar schenkt ze er geen aandacht aan, in de hoop het in de kiem te smoren, gewend als ze is om eigenwaarde te zien als een gebrek aan nederigheid, eigen aan de natuurlijke staat des mensen.’²²⁴

Mijn interpretatie is dat dit fragment een hoofdmotief van de roman verwoordt, namelijk Katelijnes onderzoek naar wie zij zelf is en mag zijn als deel van het geheel, als individu. Daarom kan dit fragment als spiegeltekst gelezen worden.

Naast dit hoofdmotief kan nog een ander hoofdmotief aangewezen worden, omdat de gebeurtenissen waar de verhaalmotieven aan gekoppeld worden, samenhangen met de functie die de personages vervullen, zoals we zagen in 3.3. De gebeurtenissen vinden plaats in een veilige sociale omgeving, die ingebed is in de collectiviteit van de bevindelijk gereformeerde. De structuur van de vertelling biedt houvast, omdat de titels van de hoofdstukken als verhaalmotieven gelezen kunnen worden. De beschermde bevindelijk gereformeerde omgeving waarin Katelijne wordt opgevoed in en rond de boerderij is daarom een ander hoofdthema. Als overkoepelend abstract grondmotief zou de reflectie op Katelijnes opvoeding kunnen gelden, met de aantekening dat aan het einde van het verhaal haar woorden de ruimte krijgen om uit te vliegen: de confetti wervelt de boerderij uit.²²⁵

3.7 Evaluatie van de romananalyse

Treurs debuut kan vergeleken worden met een serie kleurplaten die samen een beeld schetsen van de reformatorische dorpsgemeenschap. Katelijne stelt kritische vragen bij de daar gangbare denkbeelden en gewoonten.

---

²²⁴ Ibidem, 34.

²²⁵ Ibidem, 220.

3.7.1 *Personages*

De hele roman is geconstrueerd rondom de personages. Katelijne is de protagoniste van het verhaal. De overige personages vertegenwoordigen elk iemand die je zou kunnen tegenkomen in de wereld waarin een reformatorisch meisje opgroeit. Ze zijn dus typen die staan voor een bepaalde groepering of standpunt. Daarom worden ze vaak aangeduid met een lidwoord ervoor: 'de' vader, 'de' moeder, 'de' oma. 'De' jongens hebben wel namen, maar zijn stereotypen: de oudste zoon neemt de boerderij over. Christiaan is de 'doener'. Petra's zwangerschap wordt opgevoerd om de gewoonten bij een gedwongen huwelijk te kunnen vertellen. De zelfstandige Jeroen mag het standpunt rondom kunstmatige inseminatie verdedigen; daarover is wel gesprek mogelijk, omdat het boerderijzaken betreft. Onbelangrijke bijfiguren als Levien Flickermachien en ome Dirk worden alleen opgevoerd om een bevindelijk gereformeerde standpunt weer te kunnen geven, in hun geval over pedofilie en homofilie.²²⁶ Gloria is de enige echte buitenstaander, die niet voor niets haar betekenisvolle naam kreeg: zij is Utopia voor Katelijne.

3.7.2 *Autobiografische roman*

De constructie rondom de personages is een fictionaliserend element in het verhaal. Tegelijkertijd zijn de beschrijvingen van de gebeurtenissen uit het leven van een bevindelijk gereformeerd meisje zo levensecht, dat ze vaak wel op eigen ervaringen zullen stoelen. Door de keuze voor 'zij' in plaats van voor 'ik' creëerde Treur afstand tot haar hoofdpersonage. Ook heeft ze op een aantal plaatsen gespeeld met de talige mogelijkheid van de volwassene die terugblijkt op haar jeugd: 'Pas later zal ze ...'²²⁷

Treur heeft dus zowel het verhaal geconstrueerd als haar herinneringen benut én gefictionaliseerd. Dat stelt ze in de roman ook aan de orde: woorden die je 'loslaat', gaan hun eigen leven leiden en herinneringen zijn subjectief. Dan blijkt de functie van de confetti in het geheel. Alle bevindelijk gereformeerde bladen die tot confetti zijn verknipt zijn als losgemaakte woorden tot letters geworden, die hun eigen gang kunnen gaan zodra de deur wordt opengezet. De roman kan als een autobiografische roman gelezen worden, omdat er herkenbare autobiografische elementen zijn benut. Katelijnes vragen kunnen vervreemdend werken omdat ze niet in de bevindelijk gereformeerde 'norm' passen.

---

²²⁶ Ibidem, 86-87, 89-90; 115, 156 en 214.

²²⁷ Ibidem, 40.

3.7.3 *Geloofsontwikkeling*

Kateljine is het enige meisje in een bevindelijk gereformeerd boerengezin. Ze groeit op met de Statenvertaling, met de tale Kanaäns als taal waarin over God en heilszaken wordt gesproken, vooral door de oma. Alle dagelijkse handelingen staan in het teken van het nut, boeken lezen hoort daar niet bij. Dat werkt vervreemdend. Haar eigen fantasie wordt al gauw als blasfemisch ervaren (ook al wordt dat woord niet gebruikt). Zelfs het 'stelen' van snoep kan leiden tot de hel. Schuldgevoelens en angst zijn daarvan het gevolg, maar het brengt ook hypocrisie aan het licht. Als lezer maak je de geloofsworsteling van Katelijne mee met al haar schuldvragen en het komende oordeel dat verwacht wordt. Haar hervertelling van dat laatste oordeel wordt wel voorgelezen door de moeder, maar er wordt niet over doorgesproken. Katelijnes (schuld)vragen kunnen de bevindelijk gereformeerde lezer een spiegel voorhouden: hoe voeden jullie je kinderen op? Gaan jullie het gesprek met kinderen aan, of leven jullie slechts voor in uiterlijke zaken en gewoonten, van (eenzijdig) gepraat, van daad, gelaat en gewaad, waardoor kinderen met hun (schuld)vragen blijven zitten?

Kateljnes leeftijd brengt met zich mee dat ze onderzoekt wie ze zelf is en hoe zij zich verhoudt tot anderen. Haar ontwikkeling wordt bepaald door haar reformatische opvoeding. Een gelovig meisje hoort zich te voegen naar de gewoonten die gelden. Katelijnes opvoeding wordt bepaald door haar geslacht. Ze is als meisje voorbeschikt tot het vervullen van dezelfde rol die haar moeder nu vervult. Maar Katelijne heeft een ander karakter dan haar moeder en vindt het lastig zich te voegen naar een collectief, omdat ze als individu gewaardeerd wil worden. Daarvoor is noch in het gezin, noch in de geloofsgemeenschap werkelijk ruimte, want het collectief gaat voor de individu.²²⁸

3.7.4 *Representatie van een bevindelijk gereformeerde opvoeding*

Uit bovenstaande analyse van Treurs debuut blijkt dat de beschrijvingen in de roman wat betreft Katelijnes bevindelijk gereformeerde opvoeding vrijwel naadloos passen in het referentiële kader dat in hoofdstuk 1 is geschetst. Katelijne valt dan in de 'probleemgroep' die wel kritische vragen zou willen stellen, maar met wie geen open gesprek over het geloof wordt aangegaan. Haar schuldgevoelens blijven daardoor onbesproken. Over seksualiteit wordt evenmin gesproken. De communicatie is zwak door de eenzijdigheid van de gesprekken. Het geloof wordt

---

²²⁸ Soms zit dat in kleine dingen, zoals het belangrijker vinden van huisbezoek waar het hele gezin inclusief kinderen (het collectieve belang), dan Katelijnes uitje met de meisjesclub (het individuele belang); *Ibidem*, 134.

op een liefdevolle manier voorgeleefd, waardoor de gezinssituatie voor Katelijne veilig is. Hoewel de regels belangrijk zijn, monden ze niet uit in ritualisme. De ouders geloven niet vanwege de traditie, maar vanwege de inhoud. Katelijne geeft er meermaals blijk van dat ze inhoudelijk met het geloof bezig is. Op haar leeftijd is internaliseren van het geloof nog ongebruikelijk. Haar godsdienstige ontwikkeling sluit aan bij haar leeftijd, daarin past beginnende bewustwording van schuld rond het twaalfde levensjaar. Katelijnes kritische vragen op geloofsgebied passen bij het proces van verzelfstandiging en de vorming van een eigen identiteit. Het harmonieuze gezin en het vertrouwen in de ouders hebben daarin een ondersteunende functie.

4 Representatie (geloofs)opvoeding in *De avond is ongemak*

In dit hoofdstuk wordt de debuutroman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld geanalyseerd met de focus op de godsdienstige opvoeding. In de roman vertelt hoofdpersoon Jas Mulder over zichzelf en wat het gezin overkomt na de dood van broer Matthies. De neerwaartse spiraal waarin het gezin terecht komt, maakt dat ze haar leven als steeds donkerder ervaart. Jas wordt meegezogen in de wreedheden van haar broer en overleeft het niet. Jas' directe leefomgeving bestaat uit de boerderij in de buurt van een meer waar ze met haar ouders, broer Obbe en zusje Hanna woont. Hoewel Matthies al in het eerste deel overlijdt, blijft hij de hele roman aanwezig. De romananalyse begint met bij de verhaalstructuur, de chronologie, vertelstijl en de vertelsituatie. De personages zullen uitvoerig besproken worden, omdat ze een grote rol spelen bij Jas' (geloofs)opvoeding. Na de bespreking van de geloofsopvoeding zullen de belangrijkste motieven aan de orde komen. Ten slotte volgt een evaluatie.

4.1 De roman in het kort

De roman is ingedeeld in drie delen. Deel I heeft vier hoofdstukken en eindigt met de dood van de oudste broer Matthies; deel II heeft twintig hoofdstukken en eindigt met de dood van het vee; deel III heeft dertien hoofdstukken en eindigt met de dood van hoofdpersoon Jas. De hoofdstukken zijn per deel genummerd.

Het eerste deel begint op een winterse dag vlak voor Kerst in het jaar 2000 rond het ontbijt. Het gereformeerde boerengezin Mulder zit met de moeder en vier kinderen aan het ontbijt; de vader helpt een koe in de stal met de geboorte van een kalf. Matthies vertrekt voor een schaatstocht door de polder. Hij zal naar 'de overkant' gaan, schaatst in een wak en verdrinkt. Na dit bericht geeft de moeder al het eten dat voor de komende kerstdagen is ingeslagen weg. Deel I eindigt met de begrafenis van Matthies.

Een kleine anderhalf jaar na zijn dood begint deel II. De moeder aanvaardt Matthies' dood nog steeds niet, wat blijkt uit de angstvalligheid waarmee ze zijn lege stoel onbezet houdt. Matthies blijft daardoor levensgroot aanwezig in het gezin; de rouw blijft woekeren. De vader 'herdenkt' doden, wat in de praktijk betekent dat er niet over Matthies gesproken mag worden. Daardoor komt de totale communicatie in het gezin onder druk te staan. De moeder ontwikkelt anorexia en een doodswens. De ouders maken ruzie, waarbij de vader dreigt het gezin te verlaten. Dat levert angst op bij de kinderen. Het zwijgen over de dood levert een fascinatie op met experimenten op dieren. Om zichzelf te beschermen en de herinnering aan Matthies te

bewaren houdt hoofdpersoon Jas vanaf Matthies' dood haar rode jas aan. Ze ontwikkelt een obstipatieprobleem, omdat ze geen 'leven' uit zichzelf kwijt wil raken. De zusjes Jas en Hanna bedenken een vluchtplan om te ontkomen naar 'de overkant'. Broer Obbe uit zijn onmacht door te 'bonken' in zijn bed en vertoont steeds wreder gedrag. Doordat er mond-en-klauwzeer (MKZ) bij de koeien uitbreekt moet al het vee op de boerderij afgemaakt worden.

In deel drie loopt de situatie in het gezin steeds verder uit de hand. Obbes gedrag wordt steeds tirannieker. Hij misbruikt zijn zusjes. Jas' leven wordt steeds duisterder. De ruzies binnen het gezin nemen toe. Het gezin raakt meer geïsoleerd. Begin december zal er weer nieuw vee komen, waardoor de vader nieuwe moed krijgt. Hij krijgt weer meer aandacht voor Jas, maar omdat hij dreigt met geweld haar jas uit te trekken, voelt ze zich toch weer onveilig. Voordat de vader zijn plan kan uitvoeren, doet Jas een ultieme poging om bij haar broer Matthies te komen door in de vriezer te stappen en de deksel dicht te laten vallen.

4.2 Chronologie van het verhaal

Deel I beslaat ongeveer een week, die begint op 23 december 2000. Tussen deel I en deel II zit een periode van ongeveer anderhalf jaar volgens hoofdpersoon Jas. In werkelijkheid is het maar circa vijftien maanden, want het sujet begint in deel II met de paddenoverzetactie (2002), die altijd begin maart valt. Matthies verdronk vlak voor kerst (2000). Na de paddenoverzetactie volgt de MKZ-crisis. In de tekst zijn signalen dat die crisis begin juli opkomt: Jas oogst nog wat aardbeien in de moestuin en de boontjes zijn net ingevroren (en ontdood); het is erg warm en er wordt gehooïd, maar het is nog geen vakantie, want de kinderen moeten nog naar school. Het is niet helemaal duidelijk hoelang de periode van de MKZ-crisis duurt, maar het zullen hoogstens enkele weken zijn. Wanneer deel III begint is het inmiddels november en loopt het tegen Sinterklaas. Het is opnieuw erg koud en 's nachts vriest het licht. Dat betekent dat er tussen deel II en deel III ook een periode zit van ongeveer 4 maanden. In totaal beslaat het verhaal bijna twee jaar.

Hoewel de geschiedenis in grote lijnen chronologisch wordt verteld – de lezer volgt de negatieve spiraal in Jas' ontwikkeling en de desintegratie van het gezin – wordt in de loop van het verhaal steeds teruggegrepen op wat eerder gebeurde, bijvoorbeeld een opgehaalde herinnering of een associatie. Het verhaal wordt ook wel onderbroken door een uitleg of een beschouwing.

4.3 Vertelstijl

De vertelstijl van de roman is het eenvoudigst uit te leggen aan de hand van een voorbeeld. Als voorbeeld wordt hier het begin van hoofdstuk II.2 besproken, waarin het motief 'verlies' centraal staat. Het hoofdstuk begint met een observatie van hoofdpersoon Jas: 'Moeder vergist zich steeds vaker in de hoeveelheid eten op haar eigen bord.'²²⁹ Deze zin kan als een soort aanzetzin beschouwd worden waarop wordt voortgeborduurd. De moeder vermagert doordat ze te weinig eet, waar Jas zich zorgen over maakt. Jas denkt terug aan de biologielees op school waarin de juffrouw vertelde over een moederspin die door de kinderspinnen wordt opgegeten. Jas heeft moeite met relativeren en denkt in beelden. Ze fantaseert door op de verhalen van de juffrouw en past die toe op de thuissituatie: Obbe, Hanna en Jas zijn als de kinderspinnen die hun moeder opeten, waardoor ze vermagert. De volgende stap in Jas' gedachten is dat de kinderen de ouders tot last zijn en dat de vader hen liever ziet gaan.²³⁰ Op die manier maakt ze haar fantasieën concreet. Overigens komt het motief 'ongewenst' vaker in de roman terug, zoals een gepleegde abortus en Jas' geboorte ondanks het gebruik van een spiraaltje.

Van de magere moeder gaan Jas' gedachten naar de volgende leegte, namelijk naar de lege stoel die Matthies heeft achtergelaten. Die stoel symboliseert het totale gemis aan samenhang dat door zijn afwezigheid is ontstaan. Het gemis is tastbaar, maar er mag niet over gesproken worden: 'ik vermoed dat dat is voor het geval dat...'. Dit is de volgende 'aanzetzin', waar Jas vervolgens over uitweidt door een mogelijke terugkeer van Matthies te overdenken 'als Jezus terugkomt'. Met Jezus zal ook Matthies terugkomen en zijn plaats in het gezin weer innemen. De lege stoel zal dan weer in gebruik worden genomen. Net als haar fantasieën neemt Jas ook godsdienstige verwachtingen letterlijk.²³¹

De vermagering van de moeder maakt Jas angstig over verlies van haar ouders. Die gedachte wordt nader uitgewerkt in gedachtespinsels over een 'wat zou er gebeuren als-situatie'.

---

²²⁹ Rijnveld, *De avond*, 50.

²³⁰ *Ibidem*, 50 en 55.

²³¹ *Ibidem*, 50.

Als tweede motto is in de roman een gedicht van Jan Wolkers opgenomen (Rijnveld, *De avond*, 8). Daarin wordt ook verwezen naar de mogelijkheid dat Jas Matthies terug zal zien in een nieuwe situatie. Omdat het motto geen tekst van Rijnveld zelf is, is in Bijlage 2 een duiding van dit gedicht met betrekking tot de romantekst opgenomen; zie pagina 122.

‘Dan bedenik ik hoe ik me als wees zal gaan redden en wat ik de juffrouw over hun doodsoorzaak zal vertellen.’ [...] ‘In het geheim heb ik zelf ook een lijst samengesteld: verdrinking, verkeersongeluk en een val in de onderkeldering van de meststal staan bovenaan.’ [...] ‘Mocht ze [de tandenfee] me op een dag komen bezoeken, zal ik haar platdrukken; dan moet ze blijven en kan ik nieuwe ouders wensen.’²³²

Na de vermagering volgt de angst voor de dood van de ouders, waardoor de leegte zich opstapelt. Ten slotte wenst ze zichzelf andere ouders toe. De stijl van vertellen uit dit voorbeeld past Rijneveld in de hele roman toe. Eerst wordt een opmerking gemaakt die als een aanzetzin fungeert voor wat volgt. De observaties in de aanzetzin worden vaak door de ik-verteller gedaan, waarna ze zonder onderbreking overgaan in gedachten van de hoofdpersoon daarover. Er ontstaat een *stream of consciousness*.

De lezer krijgt door alle uitweidingen informatie over vroegere gebeurtenissen, over rituelen, anekdotes of bespiegelingen door de hoofdpersoon. Zo ontstaat niet alleen een steeds gedetailleerder beeld van wat er allemaal in Jas' hoofd gebeurt, maar ook van wat er zich allemaal afspeelde op de boerderij voor Matthies' overlijden en in de periode tussen zijn laatste dag en Jas' einde. Hoe geraffineerd dit gebeurt, blijkt wanneer de lezer zich toch laat verrassen door het einde van de roman. Sommige opmerkingen en vooruitwijzingen vallen pas bij herlezing op. De gelaagdheid die door de ontrollende manier van vertellen ontstaat, maakt het lastiger om de fabel te reconstrueren. Daarom is er in Bijlage 1 een reconstructie van de gebeurtenissen opgenomen.²³³

4.4 Vertelsituatie

Jas is de protagoniste van het verhaal. Ze is zowel verteller als personage. De ik-verteller van het verhaal is dus gedramatiseerd. Door de dubbelfunctie van de ik in combinatie met de ontrollende stijl van vertellen ontsnappen sommige opmerkingen in eerste instantie aan de aandacht of blijven onbegrepen, omdat ze soms uit de lucht lijken te vallen.

Het eerste deel is in de verleden tijd geschreven, daarin blikt Jas terug op de week waarin alles in het gezin veranderde. Jas is het belevend ik.²³⁴ In de delen II en III beleeft de lezer de

---

²³² Rijneveld, *De avond*, 53.

²³³ Bijlage 1 Reconstructie van de gebeurtenissen in *De avond is ongemak*; zie pagina 119.

²³⁴ Van Boven en Dorleijn, *Literair mechaniek*, 222; de term 'belevend ik' is wat verwarrend, omdat het gaat over wat de ik-verteller in het verleden beleefde.

wereld in het heden mee door de ogen van de ik-verteller en het ik-personage. Deze delen staan dan ook grotendeels in de tegenwoordige tijd. Het heden wordt wel regelmatig onderbroken door een terugblik, soms door een toekomstperspectief.²³⁵ Alles wat we van de andere personages weten, zien we door de ogen van Jas. De focalisatie ligt dus voortdurend bij haar. Het einde van de roman is verzonnen en werkt fictionaliserend, want wanneer de ik en de auteur een en dezelfde zouden zijn, was de roman nooit geschreven.

Tussen de delen bevinden zich ook niet beschreven periodes, waaruit wel elementen terugkomen in diverse uitweidingen. De lezer kan daaruit opmaken dat Rijnveld haar hoofdpersoon niet de hele geschiedenis laat vertellen. De lezer krijgt dus nooit volledige informatie over wat zich allemaal op de boerderij afspeelde. Omdat het hele verhaal verteld wordt vanuit één visie, blijven de gedachten van anderen onbekend. Alleen Jas' gedachten en associaties en het moment waarop zij die noteert, bepalen wat de lezer weet.

4.5 Personages

In de (geloofs)opvoeding van hoofdpersoon Jas spelen de gezinsleden de grootste rol: de vader en moeder, haar broers Matthies en Obbe en haar zusje Hanna. De veearts, buurvrouw Lien, oma, vriendinnetje Belle, de juffrouw en dominee Renkema zijn de belangrijkste bijfiguren. Net als in het verhaal wordt ook de informatie over de personages langzaam-maar-zeker vrijgegeven. Dat wil zeggen dat ook de karakterisering van de personages zich ontrolt.²³⁶ Door de complexe manier van vertellen, zit informatie vaak ook verpakt in details. Ook kan een schijnbaar nuchtere vaststelling soms een indirecte boodschap bevatten. Zoals wanneer Jas veronderstelt dat de reden voor Hanna's lange haar waarschijnlijk is dat de moeder het dan elke dag moet vlechten en dus Hanna dagelijks moet aanraken.²³⁷ Jas mist de aanraking door haar moeder en projecteert haar wens op Hanna. De lezer legt dat verband wel en voelt de onmacht van Jas. Dit voorbeeld maakt eveneens duidelijk dat de uiterlijke karakterisering ook informatie over het innerlijk weergeeft.²³⁸ Het functioneren van het gezin valt uiteen in een voor en een na de dood van Matthies. Daarom zal hier eerst het gezin voor Matthies' dood besproken worden en vervolgens de belangrijkste personages, zoals die na Matthies' dood functioneren.

---

²³⁵ Bijvoorbeeld Rijnveld, *De avond*, 53 en 167.

²³⁶ Van Boven en Dorleijn, *Literair Mechaniek*, 336.

²³⁷ Rijnveld, *De avond*, 243.

²³⁸ Van Boven en Dorleijn, *Literair Mechaniek*, 236.

4.5.1 Het gezin voor Matthies' dood

Wanneer het verhaal begint, zijn de leeftijden van de vier kinderen Mulder bij benadering vast te stellen: Matthies is zeventien jaar, Obbe is vijftien, Jas tien en Hanna is zeven. De vader en moeder zijn dan drieënveertig jaar. De vader is boer, hoofd van het gezin en draagt zorg voor het vee. Wanneer nodig helpt hij de kinderen bij het leren, hoewel hij niet altijd even geduldig is. Hij vertelt Jas verhaaltjes die hij zelf verzint over een ondeugende Jantje. De verzorging van het vee is belangrijker dan een uitstapje met de kinderen. Als beloning voor een goede prestatie krijgen de kinderen een hand op het hoofd gelegd. De vader heeft oog voor de wensen van de kinderen, want hij heeft voor Jas de schaatsen van de vliering gehaald, zodat ze kan oefenen.²³⁹

Hanna is nog een klein meisje van zeven. Ze kan het onderonsje tussen Matthies en Jas aan de ontbijttafel niet volgen. Er wordt met elkaar gepraat aan tafel en er worden grapjes gemaakt. De sfeer is gemoedelijk. De vader schreeuwt niet, maar bromt een correctie wanneer de kinderen iets niet goed doen.²⁴⁰ Net als zijn dorpsgenoten heeft de vader als communicatiemiddel diverse hoofdknikjes ter beschikking. Die zet hij ook thuis in. De vader lijkt meer een doener dan een spreker.

De moeder zorgt voor de kinderen, doet het huishouden, kookt, maakt kaas. Ze heeft dikke vingers en kuiltjes in haar wangen. Hoewel het in huize Mulder geen vetpot is, zorgt ze wel dat de tafel mooi is gedekt met servetjes en dat er orde en regelmaat is. Zo heeft het clipje van de broodzak een vaste plek, want het mag niet wegraken. De moeder beschermt de kinderen tegen de vrieskou door hun wangen in te vetten en geeft hen plastic zakjes om hun voeten warm te houden. In de vakanties zorgt ze voor wat extra broodbeleg, wat de sfeer aan tafel verhoogt. Om te voorkomen dat ze zwemmerseczeem ontwikkelen, let ze erop dat de kinderen zich goed afdrogen na het baden. De kinderen zijn belangrijker dan het huishouden, want onder de kast is het stoffig. Tijdens het strijken wordt er met de kinderen naar *Lingo* gekeken.²⁴¹

Van Matthies weten we niet zoveel. Hij was sterk, want hij kon dertig kilometer schaatsen en in de zomer wel twee hooibalen tegelijk optillen, haalde goede cijfers op school en mocht daarom als eerste de speciale vakantie-*Duo Penotti*-pot aanbreken. Hij had een goede verstandhouding met Jas en speelde met haar op het erf. Hij was dus een sterke, gezellige knul, die veel voor Jas en zijn ouders betekende.

---

²³⁹ Rijneveld, *De avond*, 14; zie ook Bijlage 1.

²⁴⁰ Rijneveld, *De avond*, 50.

²⁴¹ *Ibidem*, 17-18.

Obbe is ondeugend. Hij smeert zijn melkvel af aan het tafelkleed, wat niet de bedoeling is. Zijn grapjes zijn op de grens van het betamelijke, want in een orthodox-christelijk gezin een grapje maken over Jezus die van kaas zou zijn, overschrijdt normaliter de grens van spotten met God. Obbe is vanaf het begin van het verhaal degene die de grenzen opzoekt van wat wel en niet mag volgens de regels van het gezin. Hij houdt Jas voor de gek door haar wijs te maken dat de televisie 'het oog van God was en dat als moeder de deurtjes sloot, ze wilde dat Hij ons dan niet zag.'²⁴² De gebruikelijke opvatting dat met de televisie het kwaad de huiskamer binnenkomt, wordt door Obbe omgekeerd, waardoor God uit de huiskamer geweerd wordt, zodat Hij het kwaad niet kan zien. (Dit kan als een voorzegging naar de latere situatie worden gezien, waarin de keukenramen dichtgeplakt worden met kranten tegen pottenkijkers buiten.)

Jas is een meisje van tien jaar met een levendige fantasie en een beschouwend karakter. Ze is bang dat de vader haar konijn voor het kerstdiner zal slachten, daarom bidt ze voor zijn behoud in plaats van Matthies.²⁴³ Jas uit op een volwassen manier twijfels bij de christelijke feesten die gevierd worden: 'die arme man is toch allang dood, ze zijn het vast vergeten'. Wel bij haar leeftijd past de kinderlijke redenering: 'Laat ik er maar niets van zeggen, anders zijn er geen musketkransjes en dan vertelt niemand meer het kerstverhaal met de drie koningen en de ster in het Oosten.'²⁴⁴ Jas is te groot voor de kleintjes, te klein voor de groten. Ze is open, actief, gezellig en nieuwsgierig. Ze heeft een levendige fantasie, die in goede banen wordt geleid tot Matthies' dood.

4.5.2 *Jas*

Jas is het meest allrounde personage in de roman. Jas heeft sluike haar tot op de schouders. Ze groeit in een jaar tijd hard van een klein meisje naar een lange, stevige jongedame, want ze wordt langer dan de veearts en groeit ook uit het bed van Matthies. Jas is geïnteresseerd in seksualiteit en in jongens: piemeltjes intrigeren haar mateloos. Ze masturbeert, maar zonder besef wat ze doet. Ze begrijpt dan ook niet waarom haar moeder er met zoveel afkeer op reageert en zegt dat het een afgod is.²⁴⁵

Na de dood van haar broer verandert Jas. Ze wordt steeds teruggetrokken en depressiever. Haar angst voor het donker laat zich niet meer weggagen met een spelletje. Haar fantasieën zijn voor haarzelf heel concreet. In haar fantasiewereld integreert ze zowel

---

²⁴² Ibidem, 18.

²⁴³ Dit kinderlijke gebed past bij haar leeftijd; Steenberg, 'Kind, religie en boek', 120-121.

²⁴⁴ Rijnveld, *De avond*, 14.

²⁴⁵ Ibidem, 62-63 en 125.

geschiedenis- als Bijbelverhalen. Een voorbeeld daarvan zijn haar fantasieën over Hitler. Jas deelt haar geboortedag met hem. Jas is op dezelfde dag geboren als Rijnveld zelf, wat gelezen kan worden als een autobiografisch signaal, net als Jas' introverte en beschouwende karakter dat haar ontoegankelijk maakt voor buitenstaanders.²⁴⁶ Jas lijkt alleen met Hanna en Belle een opener contact te hebben.

Omdat Jas geen vragen aan haar ouders mag stellen over Matthies' dood, terwijl die haar wel bezighoudt, wordt niet meer gerelativeerd wat ze allemaal bedenkt en fantaseert. Om dichter bij Matthies te komen, houdt ze regelmatig haar adem zo lang in dat ze flauwvalt. Ze wil al haar herinneringen aan hem vasthouden. Daarom houdt ze vanaf zijn dood haar rode jas aan. Jas ontwikkelt steeds verder gaande angsten voor ziekten, braken en diarree. Ze houdt haar ontlasting op, waardoor er obstipatie ontstaat. Obbe chanteert haar met haar angsten. Hun gezamenlijke interesse in wat doodgaan betekent bindt hen, maar die ontaardt steeds meer. Steeds meer ervaart Jas haar jas als de bescherming tegen alles wat haar bedreigt.

Jas probeert de harmonie in het gezin te bewaren door haar moeder te beschermen. Ze verandert na Matthies' dood van een vrolijk nieuwsgierig basisschoolkind in een angstige, sombere puber met morbide neigingen: haar leven wordt steeds donkerder.

4.5.3 Obbe

Obbe houdt Jas regelmatig voor de gek. Hij is excessief geïnteresseerd in seksualiteit. Hij leest porno, masturbeert en doet seksuele spelletjes met zijn zusjes. Hij daagt Jas meermaals uit om over de grens te gaan van wat toegestaan is. Vervolgens laat hij Jas boeten voor daden waaraan hij medeschuldig is en ontspringt zelf de dans. Zijn experimenten met dieren worden steeds wreder en moordzuchtiger: de dood van een sprinkhaan, een brandwond bij een pad, het laten creperen van vlinders, het laten verdrinken van zijn hamster, de dood van een klein konijn en ten slotte de haan van de vader.

Obbe misbruikt zijn zusjes, zowel op lichamelijk als op geestelijk gebied. Hij speelt slim in op Jas' idee dat de ouders beschermd moeten worden en noemt daarom het doden van dieren en de incest die hij met zijn zusjes pleegt 'offers' die ze moeten brengen om de ouders in leven te laten. Tijdens een ruzie met zijn ouders dreigt hij iedereen te zullen vermoorden. Ik interpreteer Obbes toenemende tirannieke gedrag als een poging om controle over zijn eigen

---

²⁴⁶ Zie ook 5.2.2 en Bijlage1. Jas is op dezelfde dag geboren als Adolf Hitler (20 april 1889-30 april 1945) maar 46 jaar later, dus op 20 april 1991. Ze is tien jaar oud wanneer de roman begint; ze zit dan in groep 7; het is 2000 AD. In 2002 zit ze in de brugklas en zal ongeveer twaalf jaar zijn. Rijnveld, *De avond* 9, 12, 14, 45, 59-60. De auteur is precies even oud als haar hoofdpersonage Jas.

situatie te houden. Ook hij voelt zich machteloos, want op een morgen vindt Jas hem huilend in de moestuin. Obbe raakt zijn kruin aan wanneer hij emotioneel geraakt wordt, wanneer iets spannend is of wanneer hij onder druk gezet wordt. De toename van druk uit zich bij hem in de verandering van de aanraking van zijn kruin: eerst gebruikt hij alleen zijn vingers, later zijn vuist.²⁴⁷ In het laatste deel begint hij ook te vloeken, wat een doodzonde is in orthodox-christelijke kring. Zijn puberale probleemgedrag wordt steeds gewelddadiger en incestueuzer. Zijn zusjes worden bang voor hem.

4.5.4 *Hanna*

Hanna denkt ongecompliceerd en praktisch. Ze loent met haar rechteroog en heeft een spleetje tussen haar voortanden. Ze heeft lang donker haar, dat ze eerst in een paardenstaart draagt en later in vlechten. De moeder verzorgt dagelijks Hanna's haar.

In meerdere opzichten zijn Jas en Hanna elkaars tegenpolen: Hanna 'heeft zoveel vrienden als God discipelen had', oftewel Hanna is een zeer sociaal kind. Jas heeft nog geen hartsvriendin in de brugklas.²⁴⁸ Hanna is initiatiefrijk, Jas afwachtend. Hanna ziet de lichte kant van het leven, Jas de donkere. Hanna ziet het leven, Jas de dood. Jas moet van haar moeder het goede voorbeeld geven, maar Jas denkt dat Hanna beter een voorbeeld kan zijn voor haarzelf.

's Avonds in bed zoeken de zusjes ook troost bij elkaar en kletsen samen. Hanna initieert een vluchtplan waarbij Jas zich aansluit. Samen denken ze na over een mogelijke redder. Wanneer Jas zich onder druk gezet voelt, zoekt ze troost bij Hanna.²⁴⁹ Die troost wordt steeds lichamelijker. Hanna blijft lang stabiel, maar ook zij blijkt op een gegeven moment onbereikbaar voor Jas.

4.5.5 *Vader*

De vader is het hoofd van het gezin. Hij komt om in zijn verdriet om Matthies. Hij is niet in staat om daarover te praten en verbiedt anderen dat wel te doen. Hij heeft vrijwel geen aandacht meer voor zijn andere kinderen. Zijn opmerking tegen de veearts dat er 'altijd nog de kinderen' zijn, ervaren de kinderen dan ook als hypocriet.²⁵⁰ De vader is impulsief, ongeduldig en autoritair: 'vader legt zijn hand niet meer op ons hoofd. Hij houdt zijn handen stijf in de

---

²⁴⁷ Ibidem, 150 en 227.

²⁴⁸ Ibidem, 45.

²⁴⁹ Ibidem, 45, 47-48, 243 en 264-265.

²⁵⁰ Ibidem, 218.

zakken.²⁵¹ ‘Hij zegt nooit ‘sorry’; Hanna vraagt zich af of de vader wel een hart heeft.²⁵² Zijn straffen worden steeds fysieker en hij schreeuwt steeds meer. Voor de vader is de Bijbel het enige boek dat waarde heeft. Hij zoekt daarin oplossingen voor alle problemen, zelfs voor Jas’ obstipatie, maar vindt die niet.

De vader maakt zich zorgen over de vermagering van zijn vrouw. Hij maakt daar ruzie over met haar. De vader stort zich op zijn werk. Wanneer de koeien MKZ krijgen, wordt hij gek van wanhoop. Pas wanneer hij weer nieuwe koeien op de boerderij verwacht, bloeit hij op. Dan wordt hij ook vriendelijker tegen Jas, maar zijn vriendelijkheid komt te laat voor haar.

4.5.6 *Moeder*

De moeder verstijft op en in het moment dat de veearts het bericht van de dood van Matthies komt brengen. Dat kantelmoment in het gedrag van de moeder is bepalend voor de rest van het verhaal. Vanaf dat moment vergeet ze voor de kinderen en voor zichzelf te zorgen: ze raakt de kinderen niet meer aan, laat het eten aanbranden en vermageret.²⁵³ Ook maakt ze steeds meer ruzie met de vader. Ze wil niet meer leven. De moeder ziet in de dood van haar oudste zoon een analogie met de tiende plaag die de Egyptenaren trof, waarbij alle eerstgeborenen het leven lieten. Ze denkt dat ze gestraft worden voor een voor hun huwelijk gepleegde abortus. De moeder verliest haar zorgzaamheid. De boerderij verandert daardoor in een ongezellige vesting met kranten op de ruiten tegen pottenkijkers. Bij de moeder begint de leegte in het gezin.

4.5.7 *Bijfiguren*

De karakters van de belangrijkste bijfiguren die hier besproken worden, zijn zogenaamde *flat characters*, omdat ze geen van alle uitgewerkt worden.

De oma heeft geen eigen naam gekregen. Zij praat met de kinderen en zorgt voor het gezin tussen de dood en begrafenis van Matthies. Haar karakter krijgt geen verdere inhoud dan liefdevolle zorgzaamheid. Ze houdt haar verdriet om Matthies voor zichzelf. Oma is oud, maar ‘nog zo fit als een jonge vaars’.²⁵⁴ Haar geloof in God is onwrikbaar, want zelfs wanneer je wegfietst gaat hij nog met je mee, zoals je een schaduw niet van je af kunt schudden. ‘Oma vergelijkt drie keer naar de kerk moeten met veters strikken: eerst maak je een platte knoop,

---

²⁵¹ Ibidem, 74 en 76-77.

²⁵² Ibidem, 82 en 85.

²⁵³ Ibidem, 50-51.

²⁵⁴ Ibidem, 55 en 71-73.

dan maak je een lus en strik je ze, en als laatste een dubbele knoop, zodat je zeker weet dat ze niet los kunnen schieten, zo onthouden we de boodschap pas goed na drie keer.²⁵⁵

De veearts is een niet al te lange, wat oudere man die een groene jas met drukknopjes draagt. Hij is een gemoedelijke man met aandacht voor de meisjes. Hij eet mee, geeft desgevraagd advies, maar mengt zich niet in gezinsinterne zaken. Hij is in elk geval ouder dan Jas' ouders, heeft rimpels, wijde neusgaten en een nare hoest. Voor Jas is hij de enige min of meer betrouwbare mens in haar omgeving, een mogelijke 'redder' in het vluchtplan. De veearts fungeert als brenger van slecht nieuws: het bericht van de dood van Matthies en het nieuws dat MKZ is vastgesteld. Van hem weet Jas ook dat onderkoelde mensen bij de kleinste aanraking kunnen overlijden. Doordat ze zich dit herinnert vlak voor haar dood, kan dit ook als een indirecte aanzegging van Jas dood (in de vriezer) worden beschouwd.²⁵⁶ Alle drie delen eindigen op die manier met een aanzegging van de dood door de veearts.

Buurvrouw Lien houdt wel van een gezellig praatje. Zij gaf Jas het konijn Dieuwertje cadeau. Na de dood van Matthies helpt Lien mee de kerstboom af te tuigen; ze krijgt het kerstdiner mee. Ze heeft kleine zoontjes waar Belle en Jas een keer de piemeltjes van willen bekijken. Lien zorgt voor een net over het bed aardbeien (wanneer de moeder dat niet doet). Ze stelt vragen die Jas en Hanna proberen te ontwijken. Zij is er wel, maar blijft op afstand.²⁵⁷

Dominee Renkema draagt zwarte gewaden, maar met Pasen een paars gewaad.²⁵⁸ Bij de paddenoverzetactie deelt hij de lampionnen uit: 'Gods woord is een lamp voor de voet en een licht op het levenspad'.²⁵⁹ Hij geeft catechisatie waar voor Jas de ranja met de koek erbij belangrijker zijn dan wat hij vertelt over God.²⁶⁰ Met een dominee mag je niet spotten.²⁶¹ Hij komt voor in een vooruitwijzende droom van Jas, waarin hij de koplampen van zijn auto op haar als een lege stoel laat schijnen. Die lege stoel kan als een vooruitwijzing gezien worden naar Jas' einde, analoog aan Matthies' lege stoel. Ongetwijfeld zal de dominee ook bij haar begrafenis een functie hebben, net als bij Matthies' begrafenis. Zal hij dan het gebed bidden dat Jas uitsprekt bij de dode egel? Dat gebed is vrijwel identiek aan een katholiek (dus niet

---

²⁵⁵ Ibidem, 71.

²⁵⁶ Ibidem, 222, 271.

²⁵⁷ Ibidem, 113, 125-128, 143-144 en 242.

²⁵⁸ Ibidem, 90 en 246; dominees dragen over het algemeen of een zwarte toga, of een witte met gekleurde stola's. In de rooms-katholieke kerk worden ook gekleurde gewaden gedragen. Met Pasen is de liturgische kleur wit, in de veertigdagentijd voor Pasen paars. Er worden met Palmпасen (zondag voor Pasen) versierde kruisstocken gemaakt, zogenaamde Palmпасenstocken, waarop broodhaantjes worden gezet. De kinderen kunnen er een optocht mee maken. Bij Rijnveld zijn die haantjes hazen geworden.

²⁵⁹ Ibidem, 43.

²⁶⁰ Ibidem, 71.

²⁶¹ Ibidem, 39, 43, 45, 90 en 112-113.

gereformeerd) openingsgebed voor een uitvaart bij een zelfgekozen dood, waardoor het als een vooruitwijzing gelezen zou kunnen worden naar Jas' dood.²⁶² In de droom laat Rijnveld Hanna wegschaatsen buiten het bereik van de dominee. Schaatst Hanna naar de overkant?²⁶³

Belle is het vriendinnetje van Jas. Zij heeft psychologisch inzicht: je verstopt je 'net als Anne Frank'.²⁶⁴ Belle maakt het door haar aanwezigheid als personage mogelijk om bepaalde onderwerpen logisch bespreekbaar te maken, waaronder Jas' ontluikende interesse in seksualiteit en haar verlangen naar heelheid in de relatie met haar ouders. Belles ideeën over verdriet maken het mogelijk verdriet van meerdere kanten te beschouwen. De omgang van Belle met haar ouders geeft Jas als haar ideaal weer.²⁶⁵ Belle dient ook om de verregaande ontarding van Obbe weer te geven. Door zijn toedoen loopt Jas' spel met Belle uit de hand, waardoor Jas Belle als vriendin verliest.²⁶⁶

De juffrouw dient alleen als onderwijzeres. Haar lessen fungeren als aanzetten voor de voortgang van de vertelling. Zo leidt het verhaal over de Tweede Wereldoorlog tot anekdoten over Hitler, de gefantaseerde joden in de kelder en Anne Frank. De juffrouw is degene die wijst op de problematische kant van Jas' inlevingsvermogen en haar tomeloze fantasie, waar ze woorden aan zal moeten geven, omdat ze er anders aan ten onder zal gaan.²⁶⁷

4.6 Jas' opvoeding

In deze paragraaf zullen gezinsrituelen, godsdienstige gewoonten, het zwijgen, de verstarring van rituelen en de tien plagen worden besproken.

---

²⁶² Ibidem, 136-137; 'Bij een zelfgekozen dood/ 21. Wees ons genadig, God, wees ons nabij. Wij zijn hier op deze plaats samen om afscheid te nemen van N, die zo ongenadig van ons werd weggenomen./ Wil dicht bij ons zijn die verdriet hebben, die zich onmachtig voelen en die zoveel niet kunnen begrijpen. Wij geven U dit afgebroken leven terug en leggen het in uw handen. Ontvang N. en schenk hem / haar de rust die hij / zij niet kon vinden en die wij hem / haar niet konden geven. Wees voor ons allen een barmhartige en liefdevolle God/ opdat wij kunnen leven met de dood.'; 'Uitvaart openingsgebed', *Website van de HH. Jacobus en Johannesparochie in Borne en Hertme*, http://www.hhji.nl/wp-content/uploads/2013/01/Uitvaart_Openingsgebed.pdf, laatst geraadpleegd op 1 april 2020. Het gebed staat ook in de 'Uitvaartliturgie', downloadbaar via de link 'Wilt u ... folder *Het afscheid van een dierbare medemens* te downloaden' op de website: 'Gang van zaken bij een uitvaart', *R.K. parochie H. Maria Magdalena*, <https://www.rkparochiemariamagdalena.nl/show/informatie/115>, laatst geraadpleegd op 17 juni 2021. Ik heb niet kunnen achterhalen of dit een officiële kerkelijke documenten zijn.

²⁶³ Rijnveld, *De avond*, 246-247.

²⁶⁴ Ibidem 62.

²⁶⁵ Ibidem, 133, 226, 228-233 en 252.

²⁶⁶ Ibidem, 226.

²⁶⁷ Ibidem, 153.

4.6.1 Gezinsrituelen

Verjaardagen werden voor Matthies' dood gevierd met tompouces, glaasjes bowl, nootjes, kaasstengels en gevulde eieren. De kinderen vonden die laatste zo lekker dat ze er al van snoepten. De moeder hield daar rekening mee en maakte bij voorbaat al een extra spuitzak met vulling. Ze had er plezier in. Na Matthies' dood worden er geen verjaardagen meer gevierd en zeker geen gevulde eieren gemaakt.²⁶⁸ Integendeel, de moeder verwaarloost zowel het eten koken als zichzelf. De maaltijden duren kort en de gesprekken aan tafel zijn geminimaliseerd.²⁶⁹ De moeder doet wekelijks boodschappen, maar vergeet snoepgoed voor de kinderen te kopen. Er worden wel blikken knakworst gekocht, maar niet gegeten. Obbe pikt stiekem blikjes cola en brosjes uit de kelder. Hanna en Obbe eten overal appelmoes bij.²⁷⁰

De taakverdeling op de boerderij is zo dat mannen voor het vee zorgen, dus Obbe helpt de vader bij het melken. Wanneer de MKZ-crisis uitbreekt mag Jas niet in de stallen komen. De vrouwen zorgen voor het huishouden, voor de moestuin en maken kaas. Het hele gezin wordt ingezet om de boontjes diepvriesklaar te maken. Wanneer er gehoid moet worden, helpt ook Jas mee. De verzorging van het vee gaat voor de kinderen.

De maaltijden kennen een vast ritueel, waarbij het broodclipje op een vaste plek hoort te liggen. Er zijn verschillende soorten brood. Op woensdag haalt de vader oud brood bij de bakker voor de kippen, waarvan ze zelf het brood dat nog goed is opeten. Melk wordt direct van de koe gedronken. Pannenkoeken krijgen gezichtjes. Voor en na de maaltijden wordt gebeden. Aan tafel wordt door de vader een formuliergebed opgezegd, wat blijkt uit de zinsnede 'voor nooddrift en voor overvloed'. De moeder bidt wanneer de vader er niet is.²⁷¹

De kinderen moeten van de vader vaak uit de Bijbel lezen en veel teksten uit hun hoofd leren. Hij overheert ze vlak voor het eten. Wanneer ze iets niet weten, worden ze naar hun kamer gestuurd om te bidden of te gaan Bijbellezen; ze lopen dan hun eten mis. 'Blooswoorden' worden met zeep uit de monden gewassen.²⁷² De straffen op andere overtredingen zijn divers: van een standje tot lijfstraffen. Meermaals geeft Obbe na een incident de schuld aan Jas,

---

²⁶⁸ Ibidem, 31, 79.

²⁶⁹ Ibidem, 9-14.

²⁷⁰ Ibidem, 153, 185-187 en 269.

²⁷¹ Ibidem, 13, 51 en 139.

'GEBED NA DE MAALTIJD/ O Heer', wij danken U van harte,/ Voor nooddrift en voor overvloed;/ Waar menig mens eet brood der smarte,/ Hebt Gij ons mild en wel gevoed,/ Doch geef, dat onze ziele niet/ Aan dit vergank'lijk leven kleev',/ Maar alles doe, wat Gij gebiedt,/ En eind'lijk eeuwig bij U leev'./ Amen'. (Nooddrift betekent hier: eerste levensbehoeften); 'Gebeden. Info/Nieuws', *Hervormde gemeente Werkendam*, <https://www.hervormdegemeentewerkendam.nl/archieven/category/gebeden>, laatst geraadpleegd op 31 januari 2020.

²⁷² Rijneveld, *De avond*, 18.

waardoor zij de straf oploopt, terwijl hij op zijn minst medeschuldig is. Hij wordt op zijn woord geloofd. Ter illustratie daarvan volgt hier een voorbeeld, omdat ook de gelaagdheid van de roman erin naar voren komt.

Jas is heel hard aan het sparen voor een discman. Obbe heeft er al een. In ruil voor kapotmaken van speelgoed (wat op zich al een destructief idee is) zou Jas mogen luisteren naar zijn discman. Jas geeft toe aan haar impuls en doet wat Obbe vraagt. Als straf moet Jas vrijwel al haar spaargeld inleveren en zelf haar spaarpot stukslaan met een klauwhamer. Mijn duiding van dit voorval is als volgt: (1) In dit voorval krijgt Jas niet alleen de schuld van iets waar ook Obbe schuld draagt, het is ook een vooruitwijzing, omdat Obbe haar later met diezelfde klauwhamer haar vaders lievelingshaan laat doodslaan. (2) De extreme straf van de moeder lijkt voort te komen uit de heiligheid waarmee alles wat Matthies betreft omgeven is: zijn speelgoed moet intact blijven, zijn jack blijft aan de kapstok hangen, zijn stoel blijft leeg. Wanneer Jas die een keer per ongeluk omstoot, is het huis te klein. Voor de moeder is de toestand bevroren op de dag dat Matthies door het ijs zakte en verdronk. Later in het verhaal zal een andere lege stoel terugkomen in een droom van Jas, die weer een vooruitwijzing zal blijken naar haar eigen lege stoel. (3) Door alleen wat kleine muntjes achter te laten besteeft de moeder de dochter, terwijl het speelgoed waarschijnlijk al wel aan vervanging toe was, anders was het niet zo makkelijk kapot te maken. (4) De moeder legt een zware schuld neer bij Jas: 'Door jouw zonden houdt Hij zich verborgen en wil Hij je niet meer horen'.²⁷³ (5) De straf wordt nog wranger, wanneer blijkt dat Jas daarna niet meer voor een discman mag sparen van haar vader. Volgens hem kan ze haar spaargeld beter aan boeken besteden. Overigens is de vader niet consequent in zijn waardering voor boeken, want later leest Jas in een natuurboek: 'troep', volgens hem. Voor de vader bestaat er maar één boek, dat is de Bijbel, 'de zuivere Herziene Statenvertaling'.²⁷⁴

De vader vindt alle muziek van cd en radio goddeloos.²⁷⁵ Obbe draait tot ergernis van de ouders *Hitzone*, maar ze laten hem begaan. Het programma *De Muzikale fruitmand* krijgt goedkeuring van de ouders, maar is volgens Jas 'oersaai en voor oude mensen'.²⁷⁶ Er is wel een televisie in een kastje waarvan de deuren dicht kunnen met alleen de zenders Nederland 1, 2 en

---

²⁷³ Ibidem, 56; Jas is nog te jong om dit te kunnen begrijpen; Jas' besef van schuld ontstaat pas in de jaren na de dood van Matthies. Toen ze haar 'konijnengebied' deed, zat ze nog in een heel andere fase. Omdat ze er later met niemand over mag/durft te praten, blijft ze met haar schuldgevoel zitten, omdat het niet gerelativeerd wordt door de ouders of door anderen; Steenberg, 'Kind, religie en boek', 118-119.

²⁷⁴ Rijnveld, *De avond*, 212.

²⁷⁵ Ibidem, 141.

²⁷⁶ Ibidem, 129, 146 en 161.

3. Ze kijken naar het (jeugd)journaal en naar *Lingo*, waar af en toe ‘blooswoorden’ voorbijkomen.²⁷⁷ De bladen die worden gelezen zijn de *Terdege*, een judoblad wat na de dood van Matthies niet is afgezegd, het *Reformatorisch Dagblad* en *Agrifirm*; Obbe leest stiekem een pornotijdschrift.²⁷⁸ Jas leest natuurboeken en bibliotheekboeken. De moeder wijst fantasie af omdat er geen lijden in voor zou komen. Lijden hoort volgens haar bij gelovig leven, ‘want wie lijdt draagt zijn zonden als strafregels in een schoolschrift in zijn rugzak.’²⁷⁹ Er is een vakantiepot waar geld ingestopt wordt voor vakanties, bijvoorbeeld geld dat verdiend wordt met melk van niet geregistreerde koeien, oftewel ‘zwevende koeien’. Er wordt dus zwart geld verdiend. Zowel de vader als Obbe nemen geld uit die pot weg.²⁸⁰

De ouders brengen de kinderen om beurten naar bed. De vader vertelt verhaaltjes, die voor Matthies’ dood vrolijk waren, maar erna verdrietig. Voor Matthies’ dood had de moeder aandacht voor Jas’ angst voor het donker. Ze stelde Jas gerust, door te spelen alsof ze Grote Beer was; erna lukte dat niet meer.²⁸¹ De moeder zingt een avondgebed met Jas: ‘Hoger dan de blauwe lichten’, waarbij ze ook Matthies nog opneemt in de rij van de kinderen waarvoor ze bidt.²⁸² Ze ontkent zijn dood nog steeds.

De vader draagt op zondag een zwart pak en de moeder een zwarte rok met een zwarte hoed of gekleurde sjaaltjes die ze strak om haar hoofd bindt. Doordeweeks draagt de moeder bloemetjesjurken en een ochtendjas.²⁸³ Jas mag broeken en overalls dragen wanneer ze meewerkt op de boerderij.²⁸⁴

4.6.2 *Godsdienstige gewoonten*

Het gezin Mulder bezoekt tweemaal per zondag de ‘gereformeerde kerk op de dijk’. Soms bezoeken ze een extra kinderdienst.²⁸⁵ Ze zitten vooraan. Later zit Jas samen met vriendin Belle op de galerij bij het orgel, dus niet meer bij haar ouders. Jas gaat met Obbe naar catechisatie, net als andere kinderen tussen ongeveer elf en achttien jaar uit hun kerk. Jas vindt de koek en ranja belangrijker dan ‘Gods woord’.²⁸⁶ De ouderlingen komen wekelijks op huisbezoek, de

---

²⁷⁷ Ibidem, 16-19.

²⁷⁸ Ibidem, 148.

²⁷⁹ Ibidem, 78.

²⁸⁰ Ibidem, 151 en 231.

²⁸¹ Ibidem, 11, 13, 57, 59, 64 en 163.

²⁸² Ibidem, 157-158.

²⁸³ Ibidem, 82, 84, 156-157, 159, 235 en 237.

²⁸⁴ Ibidem, 116, 129, 143, 179, 214.

²⁸⁵ Ibidem, 71.

²⁸⁶ Ibidem.

kinderen moeten er een keer per maand bij zijn. Er wordt naar ‘vrucht op de prediking gevraagd’. De kinderen moeten dan een Bijbelgedeelte noemen. De ouderlingen waarschuwen hen voor internet, alcohol en weelderigheid; ze moeten letten op hun uiterlijke verschijning. Elke zaterdag- en zondagmorgen begeleidt de vader de kinderen op een blokfluit, zodat ze hun psalmversje op maandag goed kennen.²⁸⁷

Hierboven kwam al naar voren dat vooral de vader veel in de Statenbijbel leest. Dat kinderen worden geacht veel Bijbelkennis paraat te hebben, anders kunnen ze straf krijgen. Dat de Bijbel letterlijk wordt genomen: Jas verwacht dat Matthies zijn lege stoel weer in zal nemen bij de opstanding; de vader zoekt er een oplossing voor Jas’ obstipatieprobleem. Analoog daaraan vraagt Jas zich af of engelen wel kunnen beschermen als de engelen uit de kerstboom geen nieuwe vleugels krijgen wanneer de vleugels eraf gebroken zijn en er geen nieuwe aangroeien.

In de roman zijn een aantal zaken aan te duiden die vervreemdend werken voor de gereformeerde lezer, omdat ze niet rijmen met hun geloofsopvatting. Als eerste is daar de doorbreking van de zondagsheiliging: de veearts neemt de meisjes mee voor een rondritje waarbij ze een patatje krijgen. De moeder verstuikt haar enkel op zondag en wordt naar de dokter gebracht (normaal gesproken wordt er bij ziekte tot maandag gewacht).²⁸⁸ Verder zijn het levensgrote porseleinen Jezusbeeld in de hal, het gebed dat Jas uitspreekt bij de dode egel en het herhaald uitspreken van het Onzevader rooms-katholieke geloofsuitingen. Daarom zijn de genoemde zaken opmerkelijk in een gezinsbeeld dat verder gevuld is met orthodox-protestantse levensgewoonten.²⁸⁹

4.6.3 *Zwijgen en ritualisme*

Jas denkt nogal eens aan citaten uit de Bijbel, maar ze constateert: ‘We groeien op met het Woord, maar woorden ontbreken steeds vaker in de boerderij.’²⁹⁰ Ook verzucht ze een keer dat ze meer woorden uit de Bijbel kent dan dat ze er zelf overhoudt. Echte communicatie ontbreekt.²⁹¹ Zo vraagt de vader na een kerkdienst waar de preek over is gegaan, maar luistert niet naar het antwoord. Jas had verzonnen dat het over de gelijkenis van de verloren zoon gegaan was. Het is haar lievelingsverhaal uit de Bijbel, omdat het haar hoop geeft. Ze verwacht

---

²⁸⁷ Ibidem, 109.

²⁸⁸ Ibidem, 159-160.

²⁸⁹ Ibidem, 17, 136-137 en 162. het Onzevader wordt ook in protestantse kring gebeden, maar de herhaling van gebeden is een katholieke gewoonte.

²⁹⁰ Ibidem, 181.

²⁹¹ Ibidem, 112-113, 181 en 209.

dat Matthies net als de verloren zoon weer thuis zal komen met een sneeuw witte huid. Dan zal het feest zijn: niet zozeer met dansen en muziek, want daar houdt de moeder niet van, maar wel 'met lampionnen, slingers, cola en ribbeltjeschips'.²⁹²

De kinderen vereenzamen doordat de gesprekken uitblijven. Er wordt veel gezwegen. Jas ziet dat de kinderen wel groeien, maar de ouders stilstaan. De rituelen van de ouders zijn verstard tot ritualisme:

'Ze [de ouders] blijven net als in het Oude Testament hun woorden, gedrag, patronen en rituelen steeds maar herhalen. Ook als wij, hun volgelingen, steeds verder van hen af komen te staan.'²⁹³

Jas is het contact met haar moeder kwijtgeraakt. Ze wil dat haar moeder niet meer verdrietig is en geen zelfmoord zal plegen door van de voersilo af te springen of de lus aan de zolderbalk te gebruiken. De ouders hebben geen aandacht meer voor de kinderen. Op biddag vergelijkt Jas de kinderen met ondergelopen akkers, waarin de kinderen verdrinken. Ze bidt daarom voor haar ouders in plaats van voor de akkers en het gewas.²⁹⁴ Dat doet ze vooral omdat ze bang is hen kwijt te raken.

Hoewel Jas blijft bidden, twijfelt ze of ze 'God nog wel lief genoeg vindt om met Hem af te spreken.' Door haar toenemende gevoel van onveiligheid neemt haar godsvertrouwen af. Ze voelt regelmatig 'een golfje van ontredde' door zich heen gaan.²⁹⁵ Naast deze geestelijke onzekerheid brengt ook haar lichamelijke groei gevoelens van verlies met zich mee. Ze zoekt naar zichzelf, wat bemoeilijkt wordt door zowel lichamelijke als geestelijke bedreigingen.

4.6.4 Tien plagen

Jas gebruikt Bijbelse vergelijkingen om de druk op haarzelf en op het gezin onder woorden te brengen. De tien plagen die Egypte treffen, de reus Goliath die op haar borstkas drukt, de dwaas die zijn huis op zand bouwt (de wijze die op de rots bouwt wordt niet genoemd). Nadat de MKZ-crisis is uitgebroken wordt de vader gek van ellende. Hij houdt zich niet aan de regels door 's nachts mest uit te rijden. De vader schreeuwt in de kerk dat de dominees schuld hebben aan de MKZ-crisis, waarop de moeder met een natte neus de kerk verlaat. Jas schaamt zich voor haar

---

²⁹² Ibidem, 113-114. Vergelijk ook het tweede motto r.1 'ik maak alle dingen nieuw!' ; zie Bijlage 2.

²⁹³ Ibidem, 62.

²⁹⁴ Ibidem, 72-73.

²⁹⁵ Ibidem, 71-72.

ouders. Ze denkt aan de gelijkenis van Jezus: de dwaze man die zijn huis bouwt op zand vergelijkt ze met haar vader die zijn woord op drijfzand bouwt.²⁹⁶ Jas vraagt zich af of je het de dominees kwalijk kunt nemen wat er nu gebeurt. Ze denkt dat het gezin zelf mogelijk schuldig is. Dan zou de MKZ één van de plagen kunnen zijn, een plaag als waarschuwing, zoals de plagen van Egypte de farao waarschuwden dat hij het volk Israël niet langer als slaven kon behouden.²⁹⁷ Met die gedachte treedt ze in de voetsporen van haar moeder, die de dood van de oudste zoon als de tiende plaag zag. Jas ontdekt dat alle Egyptische plagen langs zijn gekomen met MKZ als de veepest. Dan blijft er nog één plaag over: totale duisternis. Die zal op de laatste bladzijde komen. De constatering blijkt een vooruitwijzing te zijn, die meer kracht krijgt bij herlezing van de roman, omdat Jas wanneer ze haar plagen-theorie aan Hanna vertelt zo koud aanvoelt 'als ingevroren brood'.²⁹⁸

4.7 Motieven

In het gelaagde verhaal dat in deze roman verteld wordt, lopen veel motieven door elkaar heen. De dood en het onderzoek daarnaar; het verlies, de rouw, de stilstand, vermagering, verwaarlozing, gebrek aan aandacht, het zwijgen zijn allemaal onder een grote noemer te vatten, namelijk de grote leegte die het gezin treft. Dit gemis aan alles wordt al in deel I benoemd.²⁹⁹ Zelfs het geloof wordt een lege huls doordat de regels belangrijker worden dan de inhoud. De opvoeding staat onder druk.

Het gevolg van dit gemis uit zich in wanhoop en angst. Elk gezinslid uit dit op zijn of haar eigen manier: de moeder wil niet meer verder leven en vermagert; de vader dreigt met weglopen, tiranniseert de kinderen en schreeuwt; Obbe pleegt incest met zijn zusjes en chanteert ze; Jas zoekt bescherming in haar jas; Hanna bedenkt een vluchtplan met een redder. Gemis en wanhoop vormen met hun tegenhangers troost en hoop de hoofdmotieven in de roman. Zolang er nog sprankjes troost en hoop zijn, gaat Jas niet ten onder. Vooral in de avond als het donker is neemt de wanhoop toe. De titel van de roman kan daarom als een samenvatting van het gemis gelden, omdat de leegte juist in de avond gevoeld wordt.

Hieronder komen de belangrijkste motieven uit de roman aan de orde: Jas' bescherming; toenemende duisternis; seksualiteit; de padden en hoop op herstel. Ook het bed als veilige haven, de kelder en de overkant worden besproken, omdat deze ruimtelijke aspecten

---

²⁹⁶ Ibidem 157.

²⁹⁷ Ibidem 169-170.

²⁹⁸ Ibidem, 156-157, 168-170 en 271.

²⁹⁹ Ibidem, 30.

bijdragen aan de betekenis van het verhaal. Ten slotte zal nog een spiegeltekst besproken worden, namelijk Jas' biecht aan de padden, waarin de hele problematiek van de roman is samengebald.

4.7.1 *Jas' bescherming*

Jas mag niet spreken over Matthies, noch vragen stellen over zijn dood. Daarom zoekt ze manieren om te ontdekken wat dood-zijn betekent. Net als kikkerdril dat dood lijkt weer tot leven komt, hoopt Jas door haar adem in te houden Matthies weer tot leven te wekken of te begrijpen hoe de dood werkt. Ook wanneer iets spannend is houdt ze haar adem in. In het begin van het verhaal is het haar eigen keuze om haar adem in te houden, maar aan het einde blijkt het een dwangmatige handeling te zijn geworden, dan is het alsof er een reus op haar borstkas zit. De spanning wordt steeds groter.³⁰⁰ Het inhouden van haar adem als poging om dichter bij Matthies te komen fungeert als leidmotief in het verhaal.

Net als het inhouden van haar adem fungeren Jas' jas en haar obstipatie als motieven die aanduiden dat Jas probeert controle over haar leven te houden. Want vanaf het moment dat Jas beseft dat ze haar ontlasting vast kan houden, wist ze: 'niets wat ik niet kwijt wilde hoefde ik vanaf nu te verliezen.'³⁰¹ Omdat Jas ook bij overgeven en diarree iets van zichzelf zou verliezen, is ze daar ook beducht voor. Haar jas moet haar niet alleen beschermen tegen ziektekiemen van buitenaf, maar ook tegen verlies van herinneringen. In haar jaszakken bewaart ze daarom van alles en nog wat: afgeknipte snorharen van Dieuwertje, een clipje van een colablikje 'dat niet in Hanna is gestopt' en het kaasboortje van moeder dat ze later als test voor de veearts in koe Beatrix inbrengt.³⁰² De jas moet ook beschermen tegen het verlies van het beeld van Matthies. Ze droeg haar rode jas toen Matthies nog leefde, waardoor die een verbinding met hem vormt. Met het valer en rafeliger worden van die jas vervagen niet alleen haar herinneringen aan Matthies, maar takelt ook het gezin af. Wanneer Jas' jas onder dwang zal worden uitgetrokken, zal de laatste directe band met hem worden doorgesneden. Die bedreiging kan Jas niet aan.

---

³⁰⁰ Ibidem, 35, 36, 64, 77, 87, 102, 132, 151, 155 en 243.

³⁰¹ Ibidem, 38.

³⁰² Ibidem, 121-123 en 185-189; Obbe heeft als seksueel 'spel' colaclipjes bij Hanna ingebracht; Jas en Hanna zoeken een betrouwbare redder voor hun vluchtplan. Jas denkt dat de veearts die rol mogelijk zou kunnen vervullen, maar wanneer de veearts het kaasboortje niet vindt, twijfelt ze daaraan.

4.7.2 Toenemende duisternis

Een ander motief is de toenemende duisternis. Zoals de titel van de roman *De avond is ongemak* aangeeft, ervaart Jas de avonden als problematisch. Toch is de avond als zodanig geen motief in de roman, het gaat om Jas' angst voor het donker, de stilte in de woonkamer die ze als dreigend ervaart doordat het gesprek verstomd is, het piekeren van Jas als ze in bed ligt, het 'bonken' door Obbe en Hanna voor het slapen gaan. Het gebrek aan geruststelling door de ouders voor het slapen gaan, omdat de verhaaltjes van de vader over een ondeugende Jantje na Matthies' dood in brave en verdrietige verhaaltjes zijn veranderd. Omdat het spel van de moeder niet meer functioneert door het gebrek aan liefdevolle aanraking. Jas moet het doen zonder ouderlijke troost. De avond is het moment waarop Jas alleen is en geen weerstand kan bieden tegen de toenemende duisternis waarin ze haar dreigende gedachten en fantasieën niet kan beteugelen.

In de hele roman biedt de aardbol met verlichting troost in de duisternis van Jas' slaapkamer tegen de dreiging van het donker. De punaise die je in de wereldbol zou kunnen prikken als reisdoel, prikt Jas in haar eigen navel: haar doel is het vinden van zichzelf, een reden voor haar bestaan.³⁰³ Ze zoekt volgens mij naar bevestiging dat ze een waardevol mens is. Matthies zag haar zo, daarom blijft ze hem zoeken, maar hij is onvindbaar. De enige die wat aandacht voor haar heeft, is de veearts. Hij is na bijna twee jaar de eerste die aan haar vraagt of ze haar broer Matthies mist. Hij is de eerste die haar een compliment geeft. Dan voelt ze zich even iemand die gewaardeerd wordt. Maar kort daarna verzet de veearts zich niet tegen de ouders die Jas behandelen als onmondig, de ouders die geen aandacht voor haar hebben als mens. Zo vereenzaamt Jas steeds meer.

Jas' voortdurende zoeken en reflecteren op wat er in haar leven gebeurt, resulteert in toenemende duisternis in haar hoofd. De dreiging van Obbe en zijn toenemende geweld worden haar te machtig. Ook Hanna wordt vaker onbereikbaar. Wanneer op de morgen voor haar dood de lamp in haar wereldbol kortsluiting maakt, kan dat als een signaal worden opgevat dat er in Jas' hoofd kortsluiting ontstaat. Haar zoektocht eindigt met een ultieme poging om bij Matthies te komen. Vindt ze 'eeuwige duisternis'?

4.7.3 Seksualiteit

Jas heeft een voor haar leeftijd gezonde interesse in seksualiteit, alleen weet de dat zelf niet, omdat er niet over gesproken wordt. In haar onwetendheid interpreteert ze haar interesse in de piemeltjes van engeltjes en buurjongetjes als pedofilie, waarvan ze weet dat het

---

³⁰³ Ibidem, 93.

afkeurenswaardig is. Hanna weet dat pedofielen oude mannen zijn, dus Jas kan volgens haar geen pedofiel zijn.³⁰⁴ Wanneer Jas voor het eerst Obbes geprikkelde geslacht ziet is ze er nieuwsgierig naar.³⁰⁵ Kort daarna begint hij Hanna en Jas te misbruiken.

Jas weet dat op haar leeftijd 'tietjes' kunnen groeien, dat ziet ze tijdens zwemles bij klasgenoten. Later worden die door de vader vergeleken met molshopen. Ze brengt het krijgen van borsten in verband met het kijken van jongens naar meisjes.³⁰⁶ De zin: 'Ik heb geen verlangen naar tietjes, ik weet niet of dat raar is. Ik verlang ook niet naar jongens, wel naar mezelf', zou als autobiografisch signaal kunnen worden opgevat voor degenen die weet hebben van Rijnvelds androgyne geaardheid.³⁰⁷

Alle drie de kinderen masturberen.³⁰⁸ Masturberen wordt door de moeder beschouwd als afgodendienst. Toen de moeder ontdekte dat Jas haar beer gebruikte om er mee te masturberen, heeft ze zonder het aan Jas te vertellen in de was gestopt, waardoor ze haar troostgevende knuffel kwijt was.³⁰⁹ Op zoek naar die knuffel vangt Jas een gesprek op over een abortus die de ouders hebben laten plegen voordat ze trouwden. De moeder blijkt het verlies van Matthies te zien als straf op die zonde. Ze wil het opbiechten, maar de vader wil er niets van weten. De moeder dreigt daarop van de voersilo af te springen. Vanaf dat moment is Jas bang dat de moeder zelfmoord zal plegen.³¹⁰

Jas was geen gewenst kind, want haar ouders gebruikten een spiraaltje. Na haar geboorte hebben de ouders geen voorbehoedsmiddelen meer gebruikt, want 'Kinderen zijn een erfenis van de Heer'.³¹¹ Zoals Obbe tegen Jas zegt: 'wij zijn vanaf onze geboorte al besloten en vastgelegd. We zijn zoals we zijn.'³¹² Voor de lezer die weet dat voorbehoedsmiddelen in de orthodox-christelijke wereld een precair onderwerp zijn, zullen zowel de gepleegde abortus als het gebruik van een spiraaltje een signaal van onbetrouwbaarheid geven, omdat beide ongepast worden gevonden in die kringen.

---

³⁰⁴ Ibidem, 125-128.

³⁰⁵ Ibidem, 78.

³⁰⁶ Ibidem, 25, 61, 100, 121 en 251-252.

³⁰⁷ Ibidem, 121.

³⁰⁸ Ibidem, 76-77 en 148.

³⁰⁹ Vergelijk Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*, 52-54, waar zij spreekt over transitionele objecten. Een knuffel kan als de moeder er niet is als transitioneel object dienen en troostend werken.

³¹⁰ Rijnveld, *De avond*, 62-65.

³¹¹ Ibidem, 59. Het motief dat kinderen ongewenst zijn komt meermaals voor: 'zelfs vader ziet ons liever vertrekken'; de moeder ziet zichzelf steeds meer als ongewenst; ze vindt dat ze beter dood kan zijn; Ibidem, 54-55 en 226-228.

³¹² Ibidem, 152.

Jas mag niet zien hoe een koe gedekt wordt door een stier: 'Ze doen de polonaise'.³¹³ Wanneer na de MKZ de stallen leeg staan spelen Jas en Belle met de fantoomkoe in de schuur. Jas blijkt inmiddels te weten waartoe dat beest dient. Het spel loopt uit de hand wanneer Obbe erbij komt en Belle een bevroren rietje met stierenzaad inspuut. Jas is helemaal geschokt door het gebeurde en bidt: 'En breng ons niet in beproeving maar red ons uit de greep van het kwaad'. Hanna komt na het gebeurde net weer thuis van een logeerpartij, waardoor ze Jas kan troosten.³¹⁴

Seksualiteit wordt aan de ene kant door Jas als kind van haar leeftijd beleefd, aan de andere kant weet ze meer dan gesuggereerd wordt, zoals blijkt uit de laatste zin van het volgende fragment:

'In de avond is hier alles koud: het erf, het stilzwijgen tussen vader en moeder, onze harten, de huzarenslaatjes op brood. Ik weet niet hoe ik op mijn stoel moet zitten, schuif wat heen en weer om zo min mogelijk mijn brandende poepgaatje te voelen, Obbes vinger. Ik mag niets laten merken, anders maakt mijn broer mijn konijn net zo koud als de avonden. En ik had het toch zeker zelf gewild? Stieren houd je ook rustig door als koe je billen te tonen.'³¹⁵

De combinatie van de elementen 'zwijgen' en 'koud' maken Obbes seksuele handelingen nog dreigender. Seksuele voorlichting wordt in dit gezin niet gegeven. Een gezonde seksuele ontwikkeling ontbreekt daardoor. Kinderen worden opgevoed zoals je voor dieren zorgt: je praat er niet mee, maar handelt. Ook Jas' obstipatie wordt behandeld alsof ze een kalf is, met stukken zeep die zonder voorbereiding of commentaar anaal worden toegediend door de vader.

4.7.4 De padden en hoop op herstel

De padden die Jas na de paddenoverzetactie stiekem in haar jaszakken heeft meegenomen, kunnen als een metafoor voor de relatie van de ouders worden gezien. Jas neemt de padden mee omdat ze wil dat ze gaan paren. Het zal dan eind maart zijn. In de loop van het verhaal gaan de padden niet paren noch eten. Ze vermageren wel. Dat ze in december, aan het eind van het

---

³¹³ Ibidem, 142-143.

³¹⁴ Ibidem, 228-234. Het gebruik van kunstmatige inseminatie wordt niet als zodanig geproblematiseerd; het is een gegeven.

³¹⁵ Ibidem, e-boek 187. We gaan hier niet in op de complexiteit van de schuldvraag bij incest.

verhaal, nog steeds niet dood zijn, kan dan ook alleen in de romanwerkelijkheid, waarin de padden een metaforische functie hebben. Die functie is meervoudig.

Allereerst staan ze voor de vermagering van de relatie tussen de ouders, maar daarnaast ook voor de vermagering van de moeder die dreigt zelfmoord te plegen en vervolgens ook voor de verslechterende relaties binnen het hele gezin. Op een hoger niveau is de wens van Jas dat de padden gaan paren een metafoor voor haar hoop dat de ouders de dood van Matthies zullen aanvaarden. Want wanneer de ouders zullen gaan paren, zal hun relatie zich herstellen, zal de rouwperiode voorbij zijn en maken de ouders de overgang van boosheid en verdriet naar acceptatie van Matthies dood.³¹⁶

De padden fungeren ook als 'afnemers van de biecht' voor Jas. Ze geven Jas hoop: zolang de padden leven, is er hoop op het paren van de ouders en dus hoop op herstel van de onderlinge relaties. Wanneer die hoop er niet meer is, sterven de padden samen met Jas.

4.7.5 *Het bed, de kelder en de overkant*

Jas' bed is de plaats voor reflectie, de plaats waar ze troost vindt bij haar knuffel, de plaats waar ze bang is voor de toenemende donkerte in haar leven en ook de plaats waar ze met Hanna een vluchtplan bedenkt. Ze heeft een wereldbol met een lampje om de duisternis buiten te houden.

Wanneer Jas naar Matthies' kamer op de zolder verhuist, erft ze ook zijn bed 'met de pasvorm van de dood' in zijn matras.³¹⁷ Wanneer het bed te klein wordt, maakt de vader een nieuw bed, dat Jas ervaart als een doodskist.³¹⁸ Na de inwijding van dit nieuwe bed, waarbij Jas Hanna bijna laat stikken, bedenken Hanna en Jas samen een vluchtplan naar de overkant waar een man voor nodig is. Jas denkt aan God, Hanna aan een man, want 'God is te goed bevriend met vader'. Jas hoort haar vader in gedachten schreeuwen: 'Wie zijn volk verlaat, wordt een zwerver, losgeslagen van zijn oorspronkelijke bestaan', want 'Niemand kan twee heren dienen: hij zal de eerste haten en de tweede liefhebben, of hij zal juist toegewijd zijn aan de ene en de andere verachten', maar Jas denkt: 'Hij vergat dat we er al twee dienen vader en God', terwijl

---

³¹⁶ De in stervensbegeleiding gespecialiseerde psychiater Elisabeth Kübler-Ross (1926-2004) onderscheidde vijf fasen in het rouwproces, die niet noodzakelijkerwijs in dezelfde volgorde worden doorgemaakt. Het zijn de fase van ontkenning van het lot, woede over het lot, hoop dat het een vergissing is, verdriet en/of depressie vanwege het lot en ten slotte aanvaarding van het lot. 'Elisabeth Kübler-Ross', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, https://nl.wikipedia.org/wiki/Elisabeth_K%C3%BCbler-Ross, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021; 'Rouwverwerking', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Rouwverwerking>, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021.

³¹⁷ Rijnveld, *De avond*, 62-64.

³¹⁸ *Ibidem*, 155-156.

Hanna zich afvraagt of haar vader wel een hart heeft.³¹⁹ Het vluchtplan keert in de loop van het verhaal steeds terug. De meisjes willen naar de overkant, weg uit hun onveilige situatie, maar Jas aarzelt, omdat ze dan hun ouders in de steek zouden laten.³²⁰

Op Jas' opmerking: 'Ik ga nooit trouwen, ik ga naar de overkant,' antwoordt de vader: 'Wie op een dag de brug denkt te trotseren, zal nooit meer wederkeren'. De vader ziet de stad als 'een gierput die je naar beneden zoog als je erin terecht kwam en je bedwelmdde. [...] Je weet hoe het met je broer is afgelopen. Wil jij dat ook?'³²¹ Jas en Hanna zien dat anders, ze verlangen naar de overkant, waarvoor ze alles overhebben, 'van Fireballs tot aan dode dieren.'³²² Hanna verlangt al vanaf de paddentrek naar de overkant, toen ze de lichtjes zag aan de overkant van het meer: 'misschien houden ze daar wel elke avond lampionnenoptocht.'³²³ Hanna schaatst in een droom van Jas uit beeld: lost ze haar verlangen in?

De overkant fungeert dus als utopie en als dystopie. Voor de meisjes is het een oord waar ze naar toe kunnen vluchten, een plaats van redding uit de bedreigingen in het gezin. Het water is de scheiding naar de wereld waar het altijd feest is.³²⁴ Voor de vader is het de hel. Voor Jas is de overkant vooral de plaats waar ze de heelheid hoopt te vinden die ze het liefst thuis zou willen bereiken, het is haar utopisch verlangen naar een harmonieus bestaan.³²⁵ Voor Matthies resulteerde de schaatstocht naar de overkant in zijn dood, waardoor de overkant ook symbolisch geduid kan worden, zoals de mythologische rivier de Styx die de levenden van de doden scheidt. 'Als je groter bent, neem ik je mee', zei Matthies voordat hij wegging.³²⁶ Jas zal hem volgen in de dood. Dat betekent dat zowel de laatste opmerking van Matthies als Jas' eigen opmerking 'ik ga naar de overkant' en die van de vader '[die] zal nooit wederkeren' als voorzeggingen kunnen worden beschouwd van het einde van de roman; ook het bed dat als doods-kist wordt benoemd, heeft eenzelfde dimensie.³²⁷

Rijneveld speelt zowel met de tegenstelling tussen utopie en dystopie als die tussen locus amoenus en locus terribilis. Daarbij heeft de kelder een belangrijke rol. Jas denkt dat daar Joden ondergedoken zitten. Deze fantasie van Jas is ontstaan na een les over de Tweede

---

³¹⁹ Ibidem, 85-88;

³²⁰ Het vertrouwen in de ouders is geschaad, dus moest er een vluchtplan komen; vergelijk 1.7.

³²¹ Rijneveld, *De avond*, 253.

³²² Ibidem, 170.

³²³ Ibidem, 47.

³²⁴ Ibidem, 47-48, 85-88 en 110.

³²⁵ In de mythologie is het oversteken van de doods-rivier de Styx de gang van leven naar dood. De overkant kan daarom ook symbolisch worden opgevat als de overgang van leven naar de dood vanuit de mythologie, waardoor 'de overkant' nog dubbelzinniger van betekenis wordt.

³²⁶ Rijneveld, *De avond*, 15.

³²⁷ Ibidem, 15, 155 en 253.

Wereldoorlog. Daardoor is de kelder behalve een plaats waar het voedsel bewaard wordt, ook een toevluchtsoord. Jas durft niet naar de kelder, omdat ze bang is voor de vriezer, want de moeder heeft gewaarschuwd dat wanneer je daar invalt, je er pas met kerst weer uitkomt. Jas ziet de kelder dus als een *locus terribilis*, een plaats van onheil. Maar doordat de vermeende Joden er hun toevlucht vinden en er voedsel bewaard wordt, verkeert Jas ook in verwarring over de kelder. Wanneer Jas het uiteindelijk aandurft om naar de kelder te gaan (wat letterlijk zal gebeuren), vindt ze er geen Joden, maar wel de vriezer. Die wordt voor haar een toevluchtsoord, want het is de plaats waar ze eindelijk Matthies denkt te gaan ontmoeten. Daardoor wordt de kelder voor haar een *locus amoenus*, maar voor de lezer een *locus terribilis*.

4.7.6 *Biecht aan de padden*

In een monoloog die Jas houdt tegen de padden komen de belangrijkste motieven uit de roman naar voren, zoals het gemis, de hoop en de angsten. Hoofdstuk II.13 van *De avond is ongemak* kan daarom als spiegeltekst worden opgevat, omdat de hele problematiek van de roman door Jas aan de padden wordt voorgehouden.

‘Vanaf de paddentrek hebben ze niets meer gegeten. Misschien zijn ze net als moeder in verzet [...] nu is het verzet eerder tegen onszelf gericht. Eigenlijk is mijn jas net zo goed een verzet, een rebellie tegen alle ziektes [...] Ik word steeds banger voor alles wat je kunt krijgen.’³²⁸

De onwil om te eten wordt hier voorgesteld als verzet en gekoppeld aan de jas van Jas. Even verderop komen weer een aantal motieven achter elkaar voor: het vluchtplan waar een redder voor nodig is, Obbes wreedheden, het masturberen, het geweld van de vader, de Joden in de kelder, het zwijgen over Matthies.

‘Alles kan gebeuren, [...] maar niets kon worden voorkomen: het plan voor de dood en een redder, vader en moeder die nooit meer op elkaar liggen, Obbe [...] niet alleen zijn lengte groeit maar ook zijn wreedheid, de kriebelbeestjes in mijn buik waardoor ik op mijn knuffelbeer beweeg en uitgeput uit bed stap, [...] waarom vaders arm een hefboom is geworden: hij valt op je of je nu wel of niet op je beurt wacht, de Joden in de kelder waar net als Matthies niet over gepraat wordt. Zullen ze nog leven?’³²⁹

---

³²⁸ Ibidem, 129.

³²⁹ Ibidem, 131.

Dan volgt een bespiegeling over het gemis en de vraag hoe het is om afscheid te nemen van je vader en moeder:

‘Deed het pijn?’ [...] ‘ik mis vader en moeder vaak terwijl ik ze iedere dag zie. [...] vader en moeder zijn er wel, maar ook weer niet.’³³⁰

Over de avonden wanneer haar moeder alleen op de bank zit en haar vader vaak wegloopt wanneer de melkprijzen tegenvallen, zegt Jas:

‘Iedere keer weer denk ik dat het de laatste keer is dat we hem hebben gezien. Dan hang ik zijn overall vast aan het haakje in de hal naast het jack van Matthies – de dood heeft hier een eigen kapstok. Maar het ergste is de eindeloze stilte. Zodra de televisie uit is hoor je alleen nog de koekoeksklok aan de muur tikken, alsof de tijd een tentharing is die steeds verder de aarde in verdwijnt tot het helemaal donker is, zo donker als het graf. En zij drijven niet van ons af, maar wij wel van hen.’ [...] ‘Soms zou ik zelfs andere ouders willen’.³³¹

Hierop volgt een overweging over hoe ze zich ideale ouders wel voorstelt, waarbij ze de ouders van haar vriendinnetje Belle als voorbeeld neemt. Lieve ouders, die je knuffelen als je verdrietig, bang of blij bent, die spoken verjagen. Het zijn zorgzame ouders, die thee voor je zetten als je uit school komt en met je praten, ouders die niet vechten, maar stoeien en zo nodig excuses maken.³³² In alles vormen deze ouders het tegenbeeld van Jas’ eigen ouders. Na deze uiteenzetting begint Jas opnieuw over paren tegen de padden, want de tijd dringt, moeder begint nog minder te eten, dus er moet nu actie komen:

‘Soms moet iemand het goede voorbeeld geven, zoals ik altijd het goede voorbeeld voor Hanna moet zijn al werkt andersom beter.’ [...] ‘We hebben alleen nog weinig tijd. Zo liet moeder gisteren zelfs het roggebroodje met kaas weg en vader dreigt constant met zijn vertrek. [...] We moeten dus iets doen aan de liefde hier in de boerderij. Maar eerlijk gezegd, zeer gewaardeerde padden, denk ik dat we ons ingegraven hebben, ook al is het zomer. We zitten diep in de modder en niemand die ons er nog uithaalt.’³³³

---

³³⁰ Ibidem, 132.

³³¹ Ibidem, 132-133.

³³² Ibidem, 133.

³³³ Ibidem, 134.

God zou normaal gesproken een redder moeten zijn, maar Jas is God kwijt:

‘Hebben jullie eigenlijk een God? Een God die vergeeft of een God die onthoudt? Ik weet niet meer wat voor God wij hebben. Misschien is Hij op vakantie, of heeft Hij zich ook ingegraven. In ieder geval is Hij minder op de zaak.’³³⁴

Jas zet de padden terug in de emmer en zegt dat ze hen ‘tot haar spijt’ niet kan vrijlaten, want dan zou ze nog eenzamer zijn. Ze oppert dat ze misschien samen met hen zou kunnen vluchten, mogelijk zelfs zonder haar jas, al zal dat ongemakkelijk voelen:

‘Ik zou jullie gaan missen, want wie waakt er dan nog over mij als ik ga slapen? Ik zal beloven dat ik jullie op een dag meeneem naar het meer. Dan laten we ons samen afdrijven op een lelieblad, en misschien, heel misschien, durf ik dan zelfs mijn jas uit te doen. Al zal het even ongemakkelijk zijn, maar volgens de dominee is ongemak goed, in ongemak zijn we echt.’³³⁵

In hoofdstuk II.13 balt alle pijn van Jas zich samen in haar biecht aan de padden. De vermagering van de relaties in het gezin, die zich uit in de onderlinge verwijdering tussen de vader en moeder en tussen de ouders en de kinderen. Er is de angst voor de dood, de stilte en de duisternis die met het wegtikken van de tijd steeds dichterbij komt: het ongemak van de avonden. Er is een nog een sprankje hoop op herstel van de relatie van de ouders wanneer ze zouden gaan paren. Dan is er hoop op een uitweg uit haar duistere bestaan, zonder de voor haar nu nog noodzakelijke, beschermende jas.

4.8 Fantasie

Jas’ ongebreidelde fantasie, of die van de auteur, brengt zoveel details teweeg, dat ze onmogelijk allemaal hier benoemd kunnen worden. Zoals we zagen wees de juffrouw al op de problematische kant van Jas’ inlevingsvermogen en haar tomeloze fantasie, waaraan ze woorden zal moeten geven, omdat ze er anders aan ten onder zal gaan. In het bewuste fragment kan een verholde poëtica gelezen worden:

---

³³⁴ Ibidem, 134; in de eerste vraag van de ouderlingen komt het woord ‘onthouden’ voor. Het wordt hier gebruikt in de betekenis die het woord heeft in de zogenaamde ‘tale Kanaäns’ oftewel in taal die alleen in de kerk wordt gebezigd, want het gaat hier niet om onthouden in de zin van opslaan in je hoofd, maar het gaat om onthouden in de zin van iets niet aan iemand geven.

³³⁵ Ibidem, 135.

‘dat ik met mijn inlevingsvermogen en tomeloze fantasie ver zou kunnen komen, maar dat ik er op den duur ook woorden aan moet geven, omdat alles en iedereen anders in je blijft zitten. En ik op een dag net als de zwarte kousen [...] me naar binnen frommel, waardoor ik alleen nog het donker zal zien, de eeuwige donkerte.’³³⁶

De ‘zwarte kousen’ lijken er wat vreemd tussen te staan. Mogelijk duidt de scheldnaam op de geslotenheid van de bevindelijk gereformeerde gezindte, mogelijk ook op die van het gezin Mulder. In elk geval geldt de communicatief-psychologische duiding dat wie zich niet uit, kan gaan lijden aan vervormingen in zijn perspectief, omdat zijn gedachten niet gecorrigeerd worden door interactie met anderen, waardoor hij psychisch in nood kan komen. Dat zou ook passen bij de context van dit fragment, waarin Obbe dreigende woorden spreekt: ‘We worden allemaal gek, jij ook’.³³⁷ Hij doet bij Jas voor hoe het vee zal worden afgemaakt vanwege MKZ. Hij maakt een schietgebaar door haar hoofd en laat haar bijna stikken door de koordjes van haar jas aan te trekken. Het ‘frommelen’ zou dan in de richting van de afloop van het verhaal wijzen, waarbij Jas zichzelf tussen het deksel en de vrieskist door frommelt en het deksel sluit, waarop eeuwige duisternis volgt. In dat verband zouden de dreigende woorden van Obbe profetisch geduid kunnen worden.³³⁸

Naast deze tekstinterne duiding zouden autobiografische elementen betrokken kunnen worden op dit fragment. Daarom loop ik hier even vooruit op het autobiografische gedeelte in het volgende hoofdstuk, want wanneer we weten dat Rijneveld zelf een angstig kind was met veel fantasie, zou dit fragment ook als een poëtica kunnen gelden. Rijneveld moest woorden vinden om haar fantasieën en angsten te beteugelen. Alleen dán zou ze er zelf niet aan onderdoor gaan. Misschien liet de auteur haar angstige hoofdpersoon daarom wel sterven. Mogelijk projecteerde ze haar eigen angsten en fantasieën op het angstige meisje Jas. Door haar dood te laten gaan, zou het voor de auteur Rijneveld mogelijk worden verder te gaan met haar leven. In deze interpretatie zou Jas een alter ego kunnen zijn van het kind dat Rijneveld in haar jeugd was. Dat komt overeen met de hypothese dat de kelder een locus amoenus is. Rijneveld lijkt dus te schrijven om zelf niet in psychische nood te komen.

---

³³⁶ Ibidem, 153.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ Ibidem.

4.9 Evaluatie van de romananalyse

De avond is ongemak is geconstrueerd rondom het verlies van Matthies. In de hele roman ligt de focalisatie bij Jas. Zij vertelt, denkt, fantaseert, herinnert zich, enzovoorts. De personages worden weergegeven zoals Jas ze beleeft. Dat geldt dus ook voor de (geloofs)opvoeding die ze krijgt. In die geloofsopvoeding wordt de leegte zichtbaar: er is gemis aan liefdevol voorleven van het geloof, gemis aan antwoorden en troost, gemis aan godsvertrouwen. Nergens in de roman zijn er aanwijzingen dat de ouders hoop koesteren dat ze Matthies ooit zullen weerzien. Jas verwacht dit wel, maar ze begrijpt niet hoe dat zal zijn. Daarom onderzoekt ze de dood. Motieven als dood, verlies, rouw, stilstand, vermagering, verwaarlozing, zwijgen en gebrek aan aandacht kunnen onder de noemer van de grote leegte worden gebracht. Wanhoop en angst zijn er het gevolg van. Vooral in het duister van de avond heeft Jas daar last van, wanneer de stilte in huis bijna voelbaar is. Daar verwijst de titel van de roman naar. Jas zoekt bescherming in haar jas tegen verlies en aanvallen van buitenaf, zoals ziektekiemen. Obbe maakt misbruik van haar angsten en onwetendheid. In Jas' biecht aan de padden komen het gemis, de hoop en de angsten bij elkaar. Jas blijft lang hopen op herstel van de harmonie in het gezin.

4.9.1 *Representatie van een godsdienstige opvoeding*

In deel I dat als een soort proloog fungeert, is de sfeer tijdens het ontbijt ontspannen en gezellig. Er heerst orde en zorgzaamheid. Na de dood van Matthies verandert dat, omdat de ouders blijven steken in hun rouw. De moeder ontwikkelt anorexia die uitmondt in een doodswens. De vader verbiedt het gesprek over Matthies, daarom proberen Obbe en Jas via experimenten met dieren te ontdekken wat 'dood' is. Jas hoopt op die manier Matthies terug te vinden en zoekt bescherming in haar jas. De ouders maken steeds meer ruzie, waarbij dreiging met zelfmoord (door de moeder) en weglopen (door de vader) steeds vaker voorkomen. In de delen II en III bevindt het gezin zich dan ook in een neerwaartse spiraal. De ouders hebben genoeg aan zichzelf, waardoor er geen aandacht meer is voor hun overgebleven kinderen. Er wordt nauwelijks gecommuniceerd, vooral gecommandeerd. Jas blijft daardoor onwetend op meerdere gebieden, bijvoorbeeld wat betreft de MKZ en gezonde seksualiteit.

Hoewel er veel in de Bijbel gelezen wordt en er veel Bijbelteksten geciteerd worden door Jas, wordt er geen troost geput uit het geloof. Het handhaven van de regels en het ophouden van de schijn zijn belangrijker dan de inhoud. Ritualisme is het gevolg. Het geloof wordt vooral oudtestamentisch beleefd: God straft de zonden. Analoog daaraan bestraffen de ouders hun kinderen, waarbij de straffen niet in verhouding staan tot het gepleegde vergrijp. Daardoor

verliezen ze het vertrouwen in hun vader én in God. In de opvoeding worden de kinderen verwaarloosd. De dreiging, het geweld, het seksuele misbruik en de sombere gevoelens nemen toe. Het gezin komt in een proces van vervreemding van elkaar, wat culmineert in het einde van de roman. Jas vertrouwt erop dat ze naar Matthies toe zal gaan. Belandt ze aan de paradijselijke overkant of in totale duisternis?³³⁹

Omdat het gezin zich in een staat van desintegratie bevindt, is het waarschijnlijk dat het geloofsleven verwrongen wordt weergegeven. De norm van liefdevolle omgang met de kinderen in een harmonieuze gezinssituatie wordt in elk geval niet gehaald, integendeel, de omgang met geloofszaken wijst op ritualisme, waarbij het vertrouwen in God en in de ouders wankelt. Jas gaat 's zondags mee naar de kerk, en ook op biddag. Ze bidt regelmatig, maar blijft de hele roman ambivalent tegenover het geloof staan. Haar ambivalentie betreft niet de bekeringsgedachte, die op bevindelijkheid in het geloof zou duiden. De beschreven geloofsopvoeding kan wat dat betreft eerder orthodox-protestants genoemd worden dan bevindelijk gereformeerd. Jas stelt bovendien kritische vragen (maar niet hardop, want vragen stellen is niet de bedoeling): waarom worden christelijke feesten nog gevierd als iemand (Jezus) al lang dood is? Zijn engelen nog betrouwbaar als beschermers wanneer hun vleugels niet meer aangroeien? Is God wel lief genoeg om mee af te spreken?

Sommige uiterlijke kenmerken wijzen wel op bevindelijkheid: de kleurcode in de kerk is zwart voor volwassenen, de vrouwen dragen zwarte hoeden. Maar Jas vertelt ook dat de moeder gekleurde sjaaltjes draagt in de kerk. Jas mag broeken dragen wanneer er gewerkt moet worden; de zondagsrust wordt niet altijd in ere gehouden. Ook zijn op een aantal plaatsen zijn rooms-katholieke godsdienstige elementen ingevoegd, die afbreuk doen aan de eenduidigheid van de geloofsrichting. De ouders handelen op een aantal punten hypocriet: ze hebben een abortus gepleegd en gebruiken voorbehoedsmiddelen, ze hebben 'zwevende' koeien en de vader rijdt mest uit terwijl dat verboden is vanwege MKZ. Godsdienstige elementen worden ingezet om het verhaal lichter of donkerder te kleuren.

4.9.2 *Autobiografische roman?*

Rijnevelds debuut is geconstrueerd rondom het gemis van de oudste zoon en broer. Het verhaal is zodanig gelaagd en complex dat het wel een gefictionaliseerd verhaal moet zijn. Het feit dat de roman überhaupt geschreven is, is al een fictionaliserend element, want iemand die er niet meer is, kan geen roman schrijven. Ook het opvoeren van geloofselementen uit verschillende

---

³³⁹ Rijneveld, *De avond*, 113 en 270; zie ook Bijlage 2.

christelijke geloofsrichtingen wijst op een geconstrueerde poging de eenduidigheid te doorbreken. De nadruk op Bijbelkennis wijst vooral in de richting van het protestantisme.

Vanwege de gedetailleerde beschrijvingen is niet ondenkbaar dat Rijnveld een aantal thema's behandelt die een autobiografische herkomst hebben, zoals de dood van een broer, haar eigen angsten, seksueel misbruik en geloofselementen. In hoeverre dat zo is, zal in het volgende hoofdstuk moeten blijken.

5 Reformatorisch debat over de debuutromans van Treur en Rijnveld

De debuutromans van Treur en Rijnveld bevatten autobiografische aspecten, die debat zouden kunnen veroorzaken in bevindelijk gereformeerde kringen doordat ze juist daar eerder een autobiografische leeshouding oproepen dan daarbuiten. Daarom zullen in dit hoofdstuk de auteurs zelf aan het woord komen door de bespreking van enkele vroege interviews die ze gaven, waarin ze relatief onbevungen antwoordden op vragen over hun respectievelijke debuten, ook wat betreft autobiografische aspecten. Aansluitend zal (uitblijven van) het reformatorische debat over de debuten besproken worden.

5.1 Receptie van het debuut van Franca Treur

In deze paragraaf worden na enkele relevante biografische gegevens over Franca Treur enkele vroege interviews besproken.³⁴⁰ Daarna volgt een samenvatting van het reformatorische debat over Treurs debuut.

5.1.1 Franca Treur

Franca Treur werd in 1979 vlakbij Meliskerke in Zeeland geboren. Ze groeide op een boerderij op in een bevindelijk gereformeerd gezin. Ze deed in 1999 openbare geloofsbelijdenis in haar kerkelijke gemeente, maar nam twee jaar later afscheid van het geloof. Ze studeerde toen Nederlands en Literatuurwetenschap aan de universiteit Leiden.

In 2006 won Treur een essaywedstrijd met als thema ‘Macht en onmacht’, die was uitgeschreven door *Contrast magazine* en *nrc.next*.³⁴¹ In oktober 2009 verscheen *Dorsvloer vol confetti*. Dit debuut werd goed ontvangen, want de roman was in 2011 al aan de zesentwintigste druk toe, won in 2010 zowel de Selexys debuutprijs 2010 als de Jan Bruijnsprijs. Bovendien waren er nominaties voor de AKO-literatuurprijs en de NS-publieksprijs. In 2014 werd de roman verfilmd door Tallulah Hazekamp Schwab. Na een aantal andere romans verscheen in 2017 *Hoor nu mijn stem*, waarin Treur opnieuw reflecteert op haar bevindelijk gereformeerde achtergrond.³⁴² Treur wordt geregeld gevraagd voor interviews en spreekbeurten, waar ze

---

³⁴⁰ Het betreft interviews uit 2009 en 2010.

³⁴¹ ‘Franca Treur’, *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, https://nl.wikipedia.org/wiki/Franca_Treur, laatst geraadpleegd op 23 april 2021; Marcel Haenen, ‘Ik ga nooit helemaal los’, *NRC Handelsblad*, 23 oktober 2010.

³⁴² Ibidem; Jan-Kees Karels en Rudy Ligtenberg, ‘Crisis in boekenland’, *Reformatorisch Dagblad*, 9 september 2009; *Dorsvloer vol confetti*, DVD, regie Tallulah Hazekamp Schwab, scenario naar de gelijknamige roman van Franca Treur Chris Westendorp, producent Gijs van de Westelaken, rol

ondanks haar afvalligheid van het geloof toch als expert bevraagd wordt over bevindelijk gereformeerd-zijn.

5.1.2 *Treur over haar debuut*

Naar aanleiding van haar debuut gaf Treur niet alleen veel lezingen, maar werd ook geïnterviewd. Ze vertelde daarin onder andere over het hoofdmotief van de roman, autobiografische elementen. Hieronder volgt een compilatie van meerdere interviews uit 2009 en 2010.³⁴³

Volgens Treur is haar debuut een verhaal over 'de ficties, de grote verhalen of ideologieën waarmee je kunt opgroeien en hoe een kind daar vragen bij stelt.'³⁴⁴ Ze gebruikte daarvoor de wereld van haar eigen jeugd waarin het geloof een grote rol speelde, omdat ze die van binnenuit kent. Daardoor bevat de roman veel herkenbare elementen en komt haar verhaal levensecht over, maar het is verzonnen. Desondanks wordt de roman vaak gelezen als een autobiografisch document. Lezers herkennen bijvoorbeeld de beschrijving van de beperkingen in Katelijnes leven doordat (benauwende) collectiviteit het dagelijks leven bepaalt, terwijl zij zich graag als individu wil ontplooien. Ze groeide op met psalmen en geestelijke liederen. Als kind vond ze in godsdienst veiligheid en geborgenheid, maar ook inperking. Naast de collectiviteit en het gebrek aan geloofsgesprekken betrof dat uiterlijke zaken als de rokken voor meisjes, geen boodschappen doen en evenmin reizen met openbaar vervoer op zondag. Ze maakte de ouders in de roman strenger dan haar eigen ouders om de gezagsverhouding tussen God en de mens weer te kunnen geven. Katelijne zelf lijkt op de Franca die ze was, maar wel een beetje levenswijzer en kritischer.

Aan de ene kant bleek Treur de bescherming die ze in haar jeugd heeft genoten te waarderen, aan de andere kant voelde ze de tekortkomingen, doordat ze een kennisachterstand

---

Katelijne: Hendrikje Nieuwerf, Entertainment One Benelux productie (2014); Franca Treur, *Hoor nu mijn stem* (Amsterdam 2017).

³⁴³ Rudi Ligtenberg, 'Altijd een buitenstaander. Franca Treur: "Dorsvloer vol confetti" geen klassieke ontworstelroman', *Reformatorisch dagblad*, 4 november 2009; Emiel Hakkenes, "Hoe gelovig ben jij nog?", *Dagblad Trouw*, 31 december 2009; Arjan Visser, 'Franca Treur', *Dagblad Trouw*, 16 januari 2010; Ineke de Jong-den Hartog en Christine Stam-van Gent, 'Zoeken, experimenteren en soms provoceren', *Reformatorisch Dagblad*, 25 januari 2010; Sandor van Leeuwen, 'Veroordeeld tot vrijheid', *Daniël*, 4 februari 2010, 18-20; Franca Treur, 'Ook het reformatorische verhaal is verzonnen waarheid', *Reformatorisch Dagblad*, 5 maart 2010; Annemarie Dooren en Suzanne Fagel, 'Schrijven in het hier en nu: interview met Franca Treur', *Metaal. Tijdschrift voor Leidse Neerlandici* jaargang 7 (Leiden 2010) afl. 1, 4-7; Gerrit-Jan Kleinveld, "Kunst tast de waarheid van de fundamentalist aan", *Dagblad Trouw*, 19 mei 2010; Marcel Haenen, "Ik ga nooit helemaal los", *NRC Handelsblad*, 23 oktober 2010.

³⁴⁴ Emiel Hakkenes, "Hoe gelovig ben jij nog?", *Dagblad Trouw*, 31 december 2009.

had ten opzichte van leeftijdgenoten. Net als andere kinderen las ze alleen de christelijke lectuur die ze kreeg aangeboden. Daarin werd een standaard-biografie (verkering, huwelijk, kinderen krijgen) voorgehouden, waardoor ze andere mogelijkheden niet kende. Evenmin deed ze die kennis op door films op televisie of in de bioscoop. Zo ontbrak veelal kennis buiten haar eigen afgeschermd wereld.

Treur kreeg reacties van bevindelijk gereformeerden die haar debuut als gevaarlijk ervoeren, omdat ze hun wereldbeeld, hun waarheid, kritisch benaderde. Sommige lezers vonden dat Treur de tale Kanaäns niet had mogen gebruiken in een seculiere roman. Anderen wilden haar of Katelijne bekeren. Debat over de eigen geloofsrichting werd en wordt als een gevaar voor de eigen religie beschouwd. Inmiddels gelooft Treur dat God in de hoofden van mensen zit, niet in de hemel. Dat geeft haar vrijheid. De bevindelijk gereformeerde religie is voor haar een verhaal dat door mensen is geschapen. Volgens Treur bekritiseert ze niet haar opvoeding in de roman, maar bevraagt ze de plaats van het bevindelijk gereformeerde geloofsverhaal in het Grote Verhaal.³⁴⁵ Treur beschouwt haar debuut dan ook niet als een afrekening met haar jeugd. Het is geen klassieke ontworstelroman. Met de confetti die wegvliegt, gaf Treur haar eigen losbreken uit de reformatorische wereld weer, op weg naar de bevrijding door 'taal waarin slechts het mogelijke besloten lag en niets voor altijd en immer was vastgelegd'.³⁴⁶

5.1.3 Reformatorisch debat

In de reformatorische wereld ontstond vooral de eerste twee jaar na het verschijnen van Treurs debuut een debat over de mogelijk autobiografische inhoud, de positie van de auteur en de bevindelijk gereformeerde opvoeding van Katelijne. Vooral in het *Reformatorisch Dagblad* (verder *RD*) ontstond een debat, waarop werd aangehaakt in andere tijdschriften, zoals *Ambtelijk Contact*, *De Waarheidsvriend*, *Bewaar het pand*, *De Saambinder* en *Daniël*.³⁴⁷ Hieronder volgen de belangrijkste punten uit dit debat.

---

³⁴⁵ 'Wat ik in mijn studententijd ontdekte, was dat ik onderdeel was van een Groot Verhaal. En dat dit een gemaakt verhaal is, een verzonden waarheid. Ik kwam erachter dat goden, en alle verhalen en regels eromheen, gemaakt worden door mensen. Dat was een heftige ontdekking, maar uiteindelijk wel een die mijn leven ten goede heeft veranderd'; Franca Treur, 'Ook het reformatorische verhaal is verzonden waarheid'.

³⁴⁶ Rudi Ligtenberg, 'Altijd een buitenstaander. Franca Treur: "Dorsvloer vol confetti" geen klassieke ontworstelroman', *Reformatorisch dagblad*, 4 november 2009. Treur citeert zichzelf: Treur, *Dorsvloer vol confetti*, 218.

³⁴⁷ Wie in de database voor de reformatorische kranten en tijdschriften, *Digibron*, zoekt naar 'Franca Treur' in de jaren 2009 en 2010 krijgt op dit moment drieënzeventig hits. Daarvan zijn er zo'n dertig meer of minder relevant voor het bevindelijke debat rond *Dorsvloer vol confetti* en Franca Treur. Twee

De herkenbare en treffende beschrijving van de bevindelijk gereformeerde wereld werd aan de ene kant als warm ervaren, maar aan de andere kant als vervreemdend, door de kritische houding van Katelijne. Daardoor ervoeren bevindelijk gereformeerde lezers de roman als mild omdat de spot ontbreekt, maar ook als confronterend. Die confrontatie betrof vooral de spiegeling van de opvoeding binnen het bevindelijk gereformeerde collectief, waarin nauwelijks ruimte zou zijn om gesprekken te voeren over het geloof of om anders te zijn. Die confrontatie betrof ook hun levensstijl betroffen, waarin een te grote gerichtheid op uiterlijke zaken naar voren zou komen. Treur zou te veel voorbij gaan aan het wezenlijke van het geloof.³⁴⁸ Sommigen vonden daarom dat ze het bevindelijk gereformeerde geloof tot folklore heeft gemaakt.³⁴⁹ Katelijnes vragen riepen daarom naast herkenning en confrontatie ook gevoelens van vervreemding op. Die vervreemding werd door de *RD*-columnist Jan van Klinken een voorstadium van kerkverlating genoemd.³⁵⁰ Katelijne werd ook daarom vaak als een afspiegeling van Franca Treur gezien. Dat betekent dat haar roman naast vervreemding zoveel herkenning opriep dat die vrijwel zonder uitzondering autobiografisch werd gelezen.

Zo wees Sandor van Leeuwen in het jongerenblad *Daniël* allereerst op de ‘prachtige beschrijving van de Zeeuwse refo-cultuur eind jaren tachtig, begin jaren negentig’, maar ook op de ‘geestelijke verkrachting’ van Katelijnes herschrijving van het wederkomstverhaal.³⁵¹ Enerzijds waarschuwde hij dat Treur afstand heeft genomen van het geloof, anderzijds vond hij

---

ervan betreffen interviews met Treur. Een paar maal reageert Treur op het debat in reformatorische kring over de roman in het *Reformatorisch Dagblad*. Regelmatig wordt ze op een lijn gezet met Maarten 't Hart en Siebelink. Vanaf 2011 wordt nauwelijks meer specifiek over haar debuut geschreven. ‘Franca Treur’, *Digibron*, <https://www.digibron.nl/zoeken/zoekwoord/Franca%20Treur/Jaar/2010,2009/Bron/Reformatorisch%20Dagblad,De%20Waarheidsvriend,Bewaar%20het%20pand,Daniel,De%20Wachter%20Sions,Terdege,De%20Saambinder,Protestants%20Nederland,Ambtelijk%20Contact/sortering/relevantie-aflopend/pagina/1/>, laatst geraadpleegd op 29 december 2020. Toen ik mijn onderzoek begon waren dat er nog niet zoveel. Dat maakt duidelijk dat er het afgelopen jaar hard gewerkt is aan de digitalisering van reformatorische lectuur.

³⁴⁸ Enny de Bruijn, ‘Opgroeien in bevindelijk gereformeerde kring’, *Reformatorisch Dagblad*, 4 november 2009; Hans Mijnders, ‘Blik in een spiegel’, *Reformatorisch Dagblad*, 23 december 2009; Rudy Ligtenberg, ‘Panelgesprek. Klein verzet van buitenbeentje Katelijne’, *Reformatorisch Dagblad*, 9 januari 2010; Arjan Boersma, Rianne Wisse-Roest en Gerard Ros, ‘Kinderlijke kanttekeningen bij de bevindelijke leer’, *Reformatorisch Dagblad*, 9 januari 2010; W. Visscher, ‘Drie spiegels’, *De Saambinder*, 14 januari 2010, 4-6, aldaar 4; D. Quant, ‘Ter overweging. Franca Treur, Dorsvloer vol confetti. Uitg. Prometheus Amsterdam 2009, 219 blz., € 14,95.’ *Ambtelijk Contact* (2010) afl. 5, 593-594; Christine Stam-van Gent, ‘Pijpleiding’, *Reformatorisch Dagblad*, 24 april 2010.

³⁴⁹ W. Dekker, ‘Geloof als folklore’, *De Waarheidsvriend*, 21 januari 2010, 15; Sandor van Leeuwen, ‘Een christelijk museumstuk’, *Daniël*, 4 februari 2010, 20-21.

³⁵⁰ Jan van Klinken, ‘Vervreemden en afscheid nemen’, *Reformatorisch Dagblad*, 13 februari 2010; zie ook A. Huijgen, ‘Dat beleef ik toch anders. Over geloof en kennis in een gevoelscultuur’, *Ambtelijk contact. Conferentienummer*. (2010) 602-607.

³⁵¹ Van Leeuwen, ‘Een christelijk museumstuk’, 20-21.

dat haar spiegel over de houding van de leidinggeevenden in de kerk tot nadenken zou moeten stemmen:

‘Wat krijgen jongeren mee? Is godsdienst alleen iets van regels: dit mag niet op zondag, dat hoort niet, dat is verkeerd? In schrill contrast met die wettische houding staat de vaak onbewogen houding van ouders, dorpsbewoners en kerkenraad. Een houding waarin overtreding van het zevende gebod – zwanger voor het huwelijk – luidkeels wordt besproken, maar waarin overtreding van het zesde gebod – roken – en het negende gebod – roddelen – geen probleem is. Overdreven, natuurlijk, maar soms met een kern van waarheid.’³⁵²

W.B. Kranendonk, hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*, pleitte ervoor de vragen van jongeren serieus te nemen. Stellingen en stereotype antwoorden achtte hij onvoldoende:

‘Opvoeders, predikanten en ouderlingen kunnen soms zichtbaar geïrriteerd raken als jongeren lastige vragen stellen over zaken die onder ons volkomen zekerheid hebben. Franca Treur heeft in zekere mate gelijk als ze schrijft: "Ik denk niet dat veel ouders en ambtsdragers in de reformatorische zuil zitten te wachten op dat soort Katelijnes." Binnen de gereformeerde gezindte wordt de kritische houding van jongeren nogal eens uitgelegd als dwarsigheid die met de jaren wel zal verdwijnen. In een aantal gevallen is dat ook zo. Maar het is minder vanzelfsprekend dan voorheen.’³⁵³

Er waren ook reacties die de roman afwezen. De docent Nederlands en eindredacteur van een christelijke literatuurmethode Leo Kosten bekritiseerde de media omdat ze te veel aandacht aan de kerkverlater Treur zouden besteden. Volgens hem zou de roman ontraden moeten worden omdat lezers een verkeerde spiegel wordt voorgehouden. Dominee P. Roos herkende dit gevaar. Dominee W. Visser zag meer in open confrontatie met een toegevoegd Bijbels commentaar.³⁵⁴

De historicus A.Th. van Deursen (1931-2011) gaf in 2010 een zeer opmerkelijke reactie, want zonder de romans van Maarten 't Hart, Siebelink en Treur gelezen te hebben, schreef hij ze af als ziektegeschiedenissen, omdat de auteurs geen kerklid meer zijn. ‘De schrijvers hebben

---

³⁵² Ibidem.

³⁵³ W.B. Kranendonk, ‘Franca Treur cultiveert twijfel’, *Reformatorisch dagblad*, 6 maart 2010.

³⁵⁴ D. Timmerman, ‘Opgemerkt’, *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 2009; P. Roos, ‘De zuil’, *Bewaar het pand*, 4 februari 2010, 38-40; Leo Kosten, ‘Te veel aandacht voor Franca Treur’, *Reformatorisch Dagblad*, 10 februari 2010; W. Visser, ‘Zonder God is het leven zinloos’, *Daniël*, 18 februari 2010, 22-23.

niet gezien wat ze aan hun voorgeslacht te danken hebben. Ze hebben niet begrepen waar het in dit leven echt om gaat. Wat laat je vallen, als je zonder God je levensweg vervolgt?’ En: ‘Wie dat getuigenis [van de Heilige Geest in ons hart] heeft opgevangen, zal niet zeuren over bekrompen moeders of strenge vaders, over onschuldige dingen die thuis niet mochten, over verveling, straf en ander opvoedingsongemak.’³⁵⁵ Wilde Van Deursen de roman niet lezen omdat het een roman is? Hij was in elk geval een uitzondering, want meestal riep de roman herkenning op en confrontatie met steeds dezelfde vragen: gaat het om het innerlijk of om uiterlijke zaken in het geloof?³⁵⁶

De kern van de reacties was na een jaar of twee verschoven van de roman naar Treurs kerkverlating. Het noemen van haar naam, al dan niet in combinatie met haar debuut, werd dan slechts de aanleiding om het eigen standpunt naar voren te brengen.³⁵⁷

5.2 Receptie debuut van Marieke Lucas Rijneveld

In deze paragraaf komen eerst enkele relevante biografische gegevens over Marieke Lucas Rijneveld aan de orde. Daarna worden enkele vroege interviews besproken. Vervolgens zal het debat over haar debuut met betrekking tot godsdienstigheid de revue passeren.

5.2.1 Marieke Lucas Rijneveld

Marieke Lucas Rijneveld is geboren op 20 april 1991. Ze groeide op in een gereformeerd boerengezin in Nieuwendijk. Tegenwoordig woont ze in Utrecht, waar ze in 2015 een C.C.S. Cronestipendium ontving. Twee dagen per week werkt Rijneveld op een melkveebedrijf in de stallen.³⁵⁸

Rijneveld heeft twee dichtbundels op haar naam staan: *Kalfsvlies* (2015) en *Fantoommerrie* (2019). De eerste werd bekroond met de C. Buddingh Prijs voor het beste poëziedebuut, de tweede met de Ida Gerhard Poëzieprijs en een nominatie voor de Herman de Coninckprijs voor poëzie. *De avond is ongemak* verscheen in 2018, won de ANV Debutantenprijs

---

³⁵⁵ A.Th. van Deursen, ‘Erfgoed’, *Reformatorisch Dagblad*, 27 februari 2010.

³⁵⁶ Visscher, ‘Drie spiegels’, 4; P. Roos, ‘Zelfkritiek’, *Bewaar het pand*, 21 januari 2010, 26-27; J.M.J. Kievit, ‘Franca’, *Bewaar het pand*, 18 februari 2010, 8.

³⁵⁷ Bijvoorbeeld door M.J. Paul, ‘Zondvloedverhaal niet zomaar overgenomen’, *Reformatorisch Dagblad*, 28 november 2009; G. J. van Kempen-Stufken, ‘Opgemerkt. Franca Treur’, *Reformatorisch Dagblad*, 12 januari 2010; J.P. van den Brink, ‘Christen heeft de waarheid in pacht’, *Reformatorisch Dagblad*, 1 februari 2010; L. van der Tang, ‘Ik ben een christen (6 - slot)’, *De Wachter Sions*, 18 maart 2010, 5; W. van Vlastuin, ‘God wordt mens, wie kan dat bedenken?’, *Reformatorisch Dagblad*, 1 mei 2010.

³⁵⁸ Sara Berkeljon, ‘Me alleen Lucas noemen zou ik een te grote stap vinden, maar ik word nooit meer alleen Marieke’’, *De Volkskrant*, 2 februari 2018.

en stond op de longlist van de Libris Literatuur Prijs 2019. De vertaalrechten van *De avond is ongemak* zijn verkocht aan minimaal 21 landen. De Engelse vertaling, *The Discomfort of the Evening*, werd bekroond met de prestigieuze International Booker Prize 2020. Inmiddels is haar tweede roman verschenen: *Mijn lieve gunsteling*.³⁵⁹

5.2.2 Vroege interviews met Rijnveld

Kort na verschijning van haar romandebuut gaf Marieke Lucas Rijnveld enkele interviews. Daarin vertelde ze relatief onbevangen hoe ze veel autobiografische elementen heeft benut voor haar debuut. Hieronder volgt een samenvatting van deze vroege interviews.³⁶⁰

Rijnveld vertelde over de dood van haar twaalfjarige broer door een verkeersongeluk, vlak voor Kerst. Ze was nog maar drie toen het gebeurde, maar tijdens haar kindertijd was er weinig aandacht voor het verdriet van de overgebleven kinderen door het onverwerkte verdriet van de ouders, die niet over hun verlies spraken, maar wel gelovig bleven. Rijnveld werd bang dat haar ouders niet meer thuis zouden komen na een avond uit en voegde zich naar de wil van de ouders. Rijnveld bracht onder woorden waarover in gereformeerde kringen vaak gezwegen wordt, want daar moet men bidden om kracht en voortgaan.

Rijnveld vertelde dat ze haar hoofdpersonage Jas in een niemandsland plaatste tussen kindertijd en volwassenheid, waarin zij zichzelf nog vaak voelt leven; dat Jas dwangmatig gelovig is, net als zijzelf was op die leeftijd, maar dat heeft ze inmiddels losgelaten. Ze vertelt dat haar eigen broer net als Obbe vloekte. Na het lezen van haar roman werd ze daarop aangesproken door een oom. Hoewel ze dat vervelend vond, realiseerde ze zich dat ze als schrijver nu eenmaal 'onverbiddelijk' moest zijn, want ze had de autobiografische elementen nodig om haar verhaal te kunnen doen. Enkele daarvan zijn: het veilige bed, de kerkmuziek en Boudewijn de Groot, al Jas' angsten, de ongemakkelijke zondagse kleren, het zwijgen, het gemis door de onverwerkte rouw, de problematische relatie met haar ouders, de obsessie met de dood, de fantasie en ook de Hitlergroet. Rijnveld heeft al vanaf groep 3 een fascinatie voor jongens, daaruit ontstond een fantasievriendje Lucas, de naam die ze nu als tweede naam aan haar auteursnaam heeft toegevoegd, omdat ze zich androgyn voelt. Jan Wolkers is Rijnvelds idool, omdat hij zo 'fenomenaal over smerigheid kon schrijven'. *Terug naar Oegstgeest* was het eerste volwassen

---

³⁵⁹ Marieke Lucas Rijnveld, *Mijn lieve gunsteling* (Amsterdam 2021).

³⁶⁰ Berkeljon, 'Me alleen Lucas noemen'; Arjan Visser, 'Tien geboden. 'Fantasie is altijd mijn grootste overlevingsstrategie geweest'', *Dagblad Trouw*, 27 januari 2018; Rick Moeliker, 'Marieke Lucas Rijnveld bekijkt de wereld vanaf de zijlijn', *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2018.

literaire werk dat Rijneveld las.³⁶¹ Rijneveld heeft schrijven nodig om haar fantasie te beteugelen. Aan de ene kant ervaart ze de eenzaamheid die ze als schrijver nodig heeft als prettig, maar aan de andere kant wil ze uit haar sociale en emotionele isolement treden. Dat is ontstaan na pesterijen op de middelbare school vanwege haar androgyne uiterlijk en seksueel misbruik door een docent. Door de rol van schrijver op zich te nemen is ze in staat interviews te geven, in pak met stropdas.³⁶²

Uit deze interviews blijkt dat Rijneveld veel elementen uit haar eigen leven heeft benut in haar debuut. Steeds benadrukt ze dat de ouders in de roman niet dezelfde zijn als haar eigen ouders. De fabel is fictie, het sujet bevat veel autobiografische elementen. Feit en fictie lopen door elkaar heen in haar geconstrueerde verhaal.

5.2.3 *Debat over De avond is ongemak*

In de bevindelijk gereformeerde bladen blijft het stil over Rijnevelds romandebuut. In 2018 benoemt Enny de Bruijn een keer dat de titel is verschenen: 'Voor iedereen die dat graag wil, heeft de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek een website ontwikkeld (debestseller60.nl), waar wekelijks de zestig toppers genoteerd worden. Redelijk bovenaan staan de laatste tijd de nieuwe romans van Marieke Lucas Rijneveld, Paolo Cognetti, Tommy Wieringa, Griet op de Beeck, Dan Brown en Isabel Allende.'³⁶³ Twee jaar later verschijnt een iets uitgebreider bericht over de nominatie van de Engelse vertaling voor de International Booker Prize, maar ook hier wordt als enige inhoudelijke informatie gegeven dat het verhaal 'over een reformatorisch boerengezin' gaat.³⁶⁴ In augustus 2020 verschijnt een persbericht van de ANP dat Rijneveld en haar vertaler Michele Hutchison de prijs hebben gewonnen.³⁶⁵ In bevindelijke kring lijkt de roman dus genegeerd te worden.

In een orthodox-christelijke krant, het *Nederlands Dagblad*, verscheen een essay over de roman van Rick Moeliker en een interview met Rijneveld.³⁶⁶ Moeliker besteedde in zijn essay, waarin hij Houellebecq en Rijneveld op een lijn zet, aandacht aan het tragische levensbesef dat uit de roman spreekt en de zuiverende werking die zo'n 'genadeloze neersabeling' kan hebben. Moeliker heeft een bevindelijk gereformeerde achtergrond. Hij schrijft dat juist de confrontatie

---

³⁶¹ Berkeljon, 'Me alleen Lucas noemen'; Visser, 'Fantasie is grootste overlevingsstrategie'.

³⁶² Ibidem.

³⁶³ Enny de Bruijn, 'Mens tussen de mensen', *Reformatorisch Dagblad*, 31 maart 2018.

³⁶⁴ 'Nederlandse kanshebber belangrijke literatuurprijs', *Reformatorisch Dagblad*, 10 april 2020.

³⁶⁵ 'Rijneveld wint International Booker Prize', *Reformatorisch Dagblad*, 27 augustus 2020.

³⁶⁶ Rick Moeliker, 'Essay: Afdalen in de krochten van je ziel', *Nederlands Dagblad*, 16 februari 2018; Idem, 'Marieke Lucas Rijneveld bekijkt de wereld vanaf de zijlijn'.

met de mogelijkheid die de mens heeft om kwaad te doen 'daar weleens wordt getransformeerd tot de gedachte dat de mens enkel kwaad is.' Maar, het 'is vaak kwaad met goed vermengd. De scheiding is niet zo strak. Goede intenties, maar dan toch het verkeerde handelen. Haat kan zo omslaan in liefde.' Hij noemt als voorbeeld het moment dat Jas en Hanna aan het meer staan, waarbij Hanna na een zetje van Jas kopje onder gaat. Door het lezen en meebelevan van een donkere roman, kun je zelf een loutering ondergaan, naar het begrip catharsis van Aristoteles.³⁶⁷

Peter Nissen, voormalig katholiek, tegenwoordig Remonstrants predikant en hoogleraar Oecumenica aan de Radboud universiteit in Nijmegen, las de roman pas nadat Rijnveld de Booker Prize had ontvangen. Hij ontdekte dat veel van de Bijbelcitataten in *De avond is ongemak* niet uit de Statenvertaling komen, maar uit de Nieuwe Bijbelvertaling van 2004 en de NBG-vertaling van 1951. Bovendien wijst hij er op dat Rijnveld godsdienstige rituelen van diverse kerkgenootschappen door elkaar heen gebruikt. Nissen zou dat graag gecorrigeerd zien in een volgende druk.³⁶⁸ Mijn opvatting is dat Rijnvelds keuzes de fictionaliteit van de tekst benadrukken. Waarschijnlijk hangen haar keuzes samen met de inhoud van de tekst, die nu beter samenhangt dan wanneer er een nog archaischer taalgebruik aan toegevoegd zou worden. De roman is al complex en gelaagd genoeg zoals hij is.

Stiene Prinsen beschouwde de roman in haar masterscriptie door de bril van de godsdienstige elementen in de roman. Ze dichtte Jas 'een religieuze schuldneurose' toe. Jas zou zichzelf offeren om redding voor de rest van het gezin te bewerkstelligen. Matthies zou dan als een soort Mozes fungeren die haar via plagen naar het beloofde land leidt. Prinsen interpreteerde Jas' verlangen naar vernieuwing en haar verlangen naar de dood als verlangen naar wedergeboorte.³⁶⁹ Uit mijn analyse bleek dat Rijnvelds roman is geconstrueerd rondom het grote gemis dat in het gezin is ontstaan na de dood van Matthies. De godsdienstige elementen staan niet centraal, maar zijn dienstbaar aan het verhaal van het gemis, de hoop op herstel en de wanhoop wanneer daar geen uitzicht meer op is.

---

³⁶⁷ Moeliker, 'Essay: Afdalen'.

³⁶⁸ Peter Nissen, 'De Bijbelcitataten in 'De avond is ongemak' komen helemaal niet uit de Statenvertaling, ontdekte Peter Nissen', *Nederlands Dagblad*, 24 september 2020. (In de papieren editie van 25 september 2020 luidde de titel: 'De ongemakkelijke kant van 'De avond is ongemak)'). In 2014 werd Peter Nissen predikant in de Remonstrantse Broederschap, daarvoor was hij katholiek; 'Biografie', *Peter Nissen cultuur- en kerkhistoricus*, <http://www.peternissen.nl/biografie.html>, laatst geraadpleegd op 18 juni 2021.

³⁶⁹ Prinsen, Plagen en om liefde vragen.

5.3 Evaluatie van het reformatorische debat

Na verschijning van het debuut van Treur werd de bevindelijk gereformeerde wereld opgeschud door de spiegel die de roman hen voorhield. Bevindelijk gereformeerde lezers namen vrijwel zonder uitzondering een autobiografische leeshouding aan, zelfs wanneer ze zich bewust waren dat auteur en hoofdpersonage niet gelijkgesteld konden worden. Men trok zich vooral Katelijnes kritische vragen en het gebrek aan gesprekken over het geloof aan. Sommigen schoven de roman terzijde omdat Treur een afvallige was. Velen zagen ook gevaren in de kritische houding van Katelijne, die 'dus' wel opgevoed zou zijn met een ritualistisch geloof. Zowel uit mijn romananalyse als uit de interviews bleek dit een onjuiste aanname. Want Treur schrijft weliswaar kritisch, maar vooral liefdevol over haar jeugd.

In geen enkele reformatorische recensie werd opgemerkt dat de hele roman is geconstrueerd rondom de personages, terwijl uit mijn analyse bleek dat de personages stuk voor stuk typen zouden kunnen zijn, mensen die een bevindelijk gereformeerd meisje in haar jeugd kan tegenkomen.³⁷⁰ Katelijne en haar dorpsgenoten passen precies in het positieve profiel van bevindelijke gereformerdheid dat uit hoofdstuk 1 van dit onderzoek naar voren kwam, zelfs haar kritische houding, die dan wel als 'probleem' werd gezien. Die past immers niet in hun collectieve wereldbeeld. De personages werden als 'echte mensen' uit Treurs jeugd beschouwd door bevindelijke lezers, ze 'herkenden' ze. Hun autobiografische leeshouding confronteerde hen met hun eigen leefwereld, wat daar leidde tot bezinning over de traditionele opvoeding waarin voorleven veelal belangrijker werd gevonden dan het voeren van geloofsgesprekken.

Waar Treur veel aandacht kreeg in de reformatorische bladen – volgens sommigen te veel – bleef het stil over Rijnveld debuut. De reden daarvoor zou kunnen zijn dat men daar voornamelijk moreel en ethisch verantwoorde, bij het eigen wereldbeeld passende, lectuur leest en in de eigen media bespreekt. Een roman waarin de gezinssituatie uit de hand loopt en eindigt met een zelfmoord past daar niet bij. Uit de interviews met Rijnveld blijkt dat zeer veel motieven uit de roman autobiografisch te duiden zijn. Ze heeft haar eigen ervaringen verwerkt in haar debuut. Omdat die ook haar fantasie betreffen, zijn er ook elementen verzonnen, die naar haar eigen zeggen terug te voeren zijn op haar eigen fascinaties. Dat geldt helaas ook voor een aantal misstanden die ze heeft meegemaakt en de angsten die ze beschrijft. Desondanks is haar verhaal onmiskenbaar geconstrueerd en fictieel van karakter, alleen al vanwege het einde. Moest ze haar angstige 'ik' laten doodgaan om er zelf bovenuit te groeien? De catharsis

---

³⁷⁰ Het vermeende gebrek aan verhaallijn dat recensenten opmerken, zoals Bonte in zijn scriptie opmerkt, zou daarmee samen kunnen hangen. Bonte, *Gegrepen door het Woord*.

die Moeliker in de roman leest zou daar dubbelzinnig van worden, omdat die dan behalve voor de lezers ook voor de auteur lijkt te gelden. Over de leeshouding die reformatorische lezers aannemen bij het lezen van Rijnvelds roman kan niets gezegd worden, omdat die onbekend is. Misschien spreekt het negeren van de roman voor zich.

Treur stelt in haar roman vragen bij het beperkte perspectief van het bevindelijk gereformeerde verhaal ten opzichte van het Grote Verhaal. Rijnveld stelt het grote gemis dat onverwerkte rouw kan veroorzaken aan de orde. Treur en Rijnveld bleken beiden veel autobiografische ervaringen in hun romans te verwerken. Beiden maakten er een verzonnen en geconstrueerd verhaal van, waarin ze universele problemen aan de orde stelden. Dat rechtvaardigt de duiding als autobiografische romans, die zowel geconstrueerd zijn als verzonnen, maar waarin wel autobiografische elementen benut zijn en herkend worden. Van Treurs debuut is duidelijk dat reformatorische lezers vaak een autobiografische leeshouding aannemen, omdat ze veel van hun leefwereld herkennen. De vervreemdende elementen in de roman werken niet alleen fictionaliserend, maar in bevindelijke kringen vooral confronterend door hun spiegelfunctie. Daardoor werd het reformatorische discours opgeschud.

Evaluatie en conclusie van het onderzoek

In dit onderzoek stond de vraag naar de verhouding van een bevindelijk gereformeerde opvoeding tot de representatie van zo'n opvoeding in de romans *Dorsvloer vol confetti* van Franca Treur en *De avond is ongemak* van Marieke Lukas Rijnveld centraal. Allereerst werd daarvoor het bevindelijk gereformeerde discours over geloofsopvoeding onderzocht, zodat er een norm gevonden kon worden voor de representatie ervan in de romans. Vervolgens hoe autobiografische signalen in de romans de leeshouding van reformatorische lezers kunnen beïnvloeden. De hoofdmoot van het onderzoek werd gevormd door de analyse van de romans, waarna de auteurs zelf aan het woord kwamen om de veronderstelde invloed van de autobiografische leeshouding aan het debat in bevindelijke kring te kunnen toetsen.

Uit het onderzoek naar de norm voor bevindelijk gereformeerd opvoeden blijkt dat kinderen aan het einde van de twintigste eeuw idealiter opgroeien in een harmonieus gezin waarin het geloof op een liefdevolle manier wordt voorgeleefd. Geloofsgesprekken verlopen vaak moeizaam. Traditionele geloofsnormen en -gewoonten worden doorgegeven. Meisjes worden opgevoed tot een dienstbaar leven, jongens om later de kost te gaan verdienen. Het collectief gaat voor het individu. Waar slechts de geloofsregels gehandhaafd worden, kan het geloof verstarren tot ritualisme, wat kan leiden tot een verstoord Godsvertrouwen. Herkenning van de bevindelijk gereformeerde leefwereld kan leiden tot het aannemen van een autobiografische leeshouding bij bevindelijk gereformeerde lezers, zeker bij degenen die niet gewend zijn om fictie te lezen.

Uit de romananalyse blijkt dat de beide besproken debuutromans zijn geschreven vanuit het perspectief van een meisje dat zich bevindt op de overgang naar de middelbare school. De puberteit begint zich aan te dienen, interesse in seksualiteit ontluikt, maar kennis daarover ontbreekt grotendeels. Waar Katelijne de ruimte krijgt om uit te groeien tot een gezonde puber, stikt Jas in haar angsten en wordt misbruikt. Beide meisjes zijn onzeker over wie ze zelf zijn, maar Katelijne heeft harmonie om zich heen, Jas disharmonie. Beide meisjes worden opgevoed in een gezin waarin traditionele reformatorische normen en gewoonten worden doorgegeven, zoals de gebeden en Bijbellezingen bij de maaltijden en de zondagsbesteding. Het geloofsleven speelt in beide romans een belangrijke rol. Daarbij voelt Katelijne zich ondanks haar kritische vragen veilig, terwijl Jas zich door de koppeling van haar vader aan God toenemend onveilig voelt – wat niet los gezien kan worden van de totale desintegratie van het gezin. In beide romans worden regelmatig Bijbelteksten geciteerd. Bij Treur werken die mee in het totaalbeeld van een

godsdienstig leven, bij Rijnveld werken ze mee aan de sfeertekening in de roman, die in de ontwrichte gezinssituatie steeds beklemmender wordt.

Franca Treur gebruikte de personages in haar debuutroman om een veilige bevindelijk gereformeerde opvoedingssituatie in een beschermde omgeving weer te geven. De hoofdstukken met elk een eigen thema kunnen als een feuilleton gelezen worden. De grote lijn die door de hoofdstukken heen zichtbaar wordt, is de geestelijke en lichamelijke groei van hoofdpersoon Katelijne. De representatie van een bevindelijk gereformeerde opvoeding in de roman komt grotendeels overeen met de gevonden norm, waarin voorleven van het geloof vooropstaat en waar een harmonieuze en liefdevolle omgeving belangrijk gevonden wordt. Daarin zijn regels over gewoonten van de bevindelijke traditie duidelijk omschreven. In die traditie lijkt het collectief belangrijker te zijn dan het individu.

Marieke Lucas Rijnveld componeerde haar debuut rondom twee paren van hoofdmotieven, te weten gemis en troost, hoop en wanhoop. Tegelijk met de steeds valer en rafeliger wordende rode jas takelt het gezin steeds verder af. Rijnveld gebruikte de godsdienst, het gezin en de gezinssituatie om de ontregeling te kunnen beschrijven die ontstaat wanneer ouders blijven hangen in rouw: de opvoeding verstart tot een krampachtig onderling zwijgen; de vader en Obbe vluchten in geweld en misbruik, de moeder in anorexia, de meisjes bedenken een vluchtplan omdat het schort aan aandacht. Wanneer de 'normale' opvoeding steeds meer onder druk komt te staan, komt ook het 'normale' geloofsleven in de knel. In de roman van Rijnveld wordt de representatie van de godsdienstige opvoeding dan ook gekenmerkt door toenemende verstarring. Het geloof is wel nadrukkelijk aanwezig, maar wordt vooral gebruikt om de spiraal van negativiteit en toenemende depressiviteit van Jas te markeren. Wanneer Jas het duister niet meer aankan, vlucht ze naar Matthies door in een uitiem doodsexperiment de vriesdood te kiezen, in de hoop zich met haar dode broer te verenigen.³⁷¹

In Rijnvelds debuut wordt een verknipt beeld van de godsdienstige opvoeding getekend. Veel gewoonten komen in de basis wel overeen met de gevonden norm, bijvoorbeeld de Bijbellezingen en frequente kerkgang. De geloofsgewoonten ontaarden in verstarring, waardoor het geloofsleven tot ritualisme verwordt. Met de zondagsrust wordt het niet zo nauw genomen. De afwezigheid van de noodzaak tot bekering is opvallend. Op een aantal plaatsen worden rooms-katholieke godsdienstige elementen ingevoegd, die afbreuk doen aan de

---

³⁷¹ Dit einde zou ook als een topos beschouwd kunnen worden, omdat het een vaker voorkomend einde is. Bekend zijn bijvoorbeeld het einde van de legende van Tristan en Isolde en van Shakespeares tragedie Romeo en Julia.

eenduidigheid van de godsdienstige richting. Desondanks is de godsdienst overwegend orthodox-protestant, maar vanwege de afwezigheid van bekeringsdenken niet bevindelijk te noemen.

Mijn derde onderzoeksvraag betrof de invloed van de leeshouding van bevindelijke gereformeerde lezers op het debat in eigen kring na verschijning van de romans. In de bevindelijk gereformeerde media werd geen aandacht besteed aan Rijnvelds debuut. Debat bleef dus uit. In Treurs debuut herkenden bevindelijk gereformeerde lezers veel in de leefwereld van Katelijne. De personages werden niet zozeer als typische personages herkend; ze herkenden hen als 'mensen' uit hun eigen dagelijkse werkelijkheid. Ze lazen de roman dus als een werkelijk gebeurd, in plaats van als fictie. Door deze autobiografische leeshouding werkten Katelijnes wens om als individu te worden gezien en haar kritische vragen vervreemdend voor hen. Zo confronteerde het romanverhaal de bevindelijke lezers met hun eigen wereldbeeld. Sommige bevindelijk gereformeerden ervoeren dat als bedreigend, anderen waren bezorgd dat hun geloof als folklore beschouwd zou kunnen worden, maar verreweg de meesten ervoeren het romanverhaal als een spiegel die ze voorgehouden kregen. Het debat na verschijnen van de roman schudde de bevindelijk gereformeerde wereld op, omdat de roman vragen opriep over de geloofsopvoeding van kinderen wat betreft de geloofsgesprekken en het beperkte reformatorische wereldbeeld.

De conclusie van mijn onderzoek is dat de representatie van een bevindelijk gereformeerde geloofsopvoeding in Treurs debuut voldoet aan de 'norm' die aan het eind van de twintigste eeuw aan een reformatorische opvoeding werd gesteld, waarin een positief voorleven van het geloof voorop staat, uitgezonderd de kritische vragen van Katelijne. Dit in tegenstelling tot de roman van Rijnveld, die als een negatieve tegenhanger daarvan beschouwd kan worden, waarin alles wat in een opvoeding mis kan gaan ook mis gaat. Jas staat steeds ambivalent tegenover het geloof, dat inhoudelijk steeds meer aan kracht verliest in de roman. Het verstart tot ritualisme. Jas gaat ten onder aan het gemis, de leegte en de dreiging. Haar vragen blijven onbeantwoord, waardoor haar angsten toenemen. Haar wanhoop wint het uiteindelijk van haar hoop op herstel van gezonde verhoudingen. Rijnvelds roman eindigt dysforisch met Jas' dood; begraaft Rijnveld met Jas' angsten die van haarzelf? Treurs verhalen krijgen de vrijheid dankzij de confetti, die wel de woorden en letters van haar bevindelijke jeugd bevatten, maar opnieuw gerangschikt, vormgegeven en in een breder perspectief gezet. Hoe bevindelijke lezers Rijnvelds debuut lezen is onbekend; ze lezen Treurs debuut veelal als autobiografische roman die hen een spiegel voorhoudt.

Aanbevelingen voor nader onderzoek

Kort geleden verscheen een nieuw debuut, namelijk *Ik ga leven* van Lale Gül.³⁷² In die roman beschrijft Gül haar streng islamitische opvoeding. Vergelijking van haar autobiografische roman met *Dorsvloer vol confetti* zou nieuw licht kunnen werpen op het universele in verhalen over een jeugd waarin een beperkt wereldbeeld als de norm wordt voorgehouden.

Vergelijking van de ontwikkeling van hoofdpersoon Jas uit Rijnvelds roman met die van de hoofdpersonen in Rita Spijker, *Hemelkind* en Lize Spit, *Het smelt* zou nieuwe perspectieven kunnen opleveren wat betreft de weergave van de ontwikkeling van meisjes in verstoorde gezinsomstandigheden die niet religieus bepaald zijn.³⁷³

---

³⁷² Lale Gül, *Ik ga leven* (Amsterdam 2021).

³⁷³ Rita Spijker, *Hemelkind* (4^e druk; Baarn 2010); Lize Spit, *Het smelt* (Amsterdam 2016).

Summary

GROWING UP ON THE YARD OF THE COVENANT

Strictly Reformed upbringing in the debut novels of Franca Treur and Marieke Lucas Rijneveld

In this paper strictly Reformed upbringing was compared to the representation of such an upbringing in the debut novels of Franca Treur and Marieke Lucas Rijneveld, *Dorsvloer vol confetti* and *De avond is ongemak* respectively.³⁷⁴ The discourse of strictly Reformed upbringing at the end of the last century was exercised to get a standard for comparison of the representations in the novels. The analysis of the debut novels was the main part of this study. Research on interviews of the authors and the debate in the Reformed media was done to know whether the strictly Reformed discourse changed after reading the novels, for strictly Reformed readers tend to read novels autobiographically.

At the end of the twentieth century strictly Reformed children ideally grew up in a harmonious family in which faith was shown lovingly. Conversations about faith were quite ardeous. Traditional faith habits continued from one generation to the next. Girls were brought up to a subservient life, boys to earn their living for their future family. Collectivity prevailed individuality. Where rules were kept instead of serviceable to the life of faith, faith might change to ritualism, which might lead to a disturbed faith in God.

The analysis of Treur's novel represents a lovingly strictly Reformed family life in a safe community. The characters represent the various denominations and ideas in and around the strictly Reformed community. During the upbringing of Katelijne faith is shown, but there is little or only one-way conversation about faith. Elderly people ask questions, children answer. Thus Katelijne's questions get no answers. She has to be servile, but struggles with her identity, for she wants to be seen as an individual. Her questions mirror strictly Reformed readers with their worldview and their traditional way of upbringing. Treur's stories whirl outside of the strictly Reformed community, freed by the confetti, on which are the words and characters of her youth, but anew arranged and organised in a broader perspective.

Rijneveld composed her debut around two pairs of motives, loss and comfort, hope and despair. She used the faithful family and family situation to describe the disruption which emerges when parents get stuck in their mourning. The upbringing freezes to a frantically silence. Faith is explicitly there, but mainly used to mark the downward spiral and growing

---

³⁷⁴ English translations: Franca Treur, *Confetti on the Threshing Floor* (Amsterdam 2009); Marieke Lucas Rijneveld, *The Discomfort of Evening* (Londen 2020).

depression of Jas. Rijnveld's debut shows a messed-up image of an upbringing in faith. Many habits correspond to the basic standard we found, like reading the Bible and frequenting church. But habits worsen into ritualism. Jas perishes in loss, void, fear and threat. Her despair wins from hope and Jas dies. Does Rijnveld bury her own fears with Jas's? We don't know whether strictly Reformed believers read Rijnveld's debut, simply because her novel was neglected in the Reformed media, whereas Treur's debut was mostly read as an autobiographical novel which mirrors their own community.

Literatuurlijst

- 'Afscheid van J.H. Mauritz', *Daniël*, 15 juni 2007, 18.
- Baaijens, Ellen en Margriet van Dijk, 'Ouderroeping en kinderplicht', interview met ds. A. Schreuder, *Daniël*, 22 oktober 1999, 4-7.
- Baars-Blom, José M., *De onschuld voorbij... Over reformatorische cultuur en wereldbestormende meisjes* (e-boekuitgave; Kampen 2006).
- *Berkeljon, Sara*, "Me alleen Lucas noemen zou ik een te grote stap vinden, maar ik word nooit meer alleen Marieke", *De Volkskrant*, 2 februari 2018.
- *Bijbel. Dat is de gansche heilige schrift bevattende al de canonieke boeken des ouden en nieuwen testaments. Op last van de Hoog-mogende heeren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en volgens het besluit van de nationale synode gehouden te Dordrecht in de jaren MDCXVIII en MDCXIX uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandsche getrouwelijk overgezet* (eerste uitgave Dordrecht 1618-1619).
- Boersma, Arjan, Rianne Wisse-Roest en Gerard Ros, 'Kinderlijke kanttekeningen bij de bevindelijke leer', *Reformatorisch Dagblad*, 9 januari 2010.
- Bonte, Aart de, *Gegrepen door het Woord. Een analyse van de recensies van 'Dorsvloer vol confetti'* (Bachelorscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht 2011).
- Boven, Erica van, en Gillis Dorleijn, *Literair Mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (3^e herziene druk; Bussum 2018).
- Bouwman, Willem, 'Gerard Wisse ontmaskerd', *Nederlands Dagblad*, 11 december 2020.
- Brink, J.P. van den, 'Christen heeft de waarheid in pacht', *Reformatorisch Dagblad*, 1 februari 2010.
- Bruijn, Enny de, 'Opgroeien in bevindelijk gereformeerde kring', *Reformatorisch Dagblad*, 4 november 2009.
- Bruijn, Enny de, 'Mens tussen de mensen', *Reformatorisch Dagblad*, 31 maart 2018.
- D.J. Budding, 'Ouderlijk gezag', *Terdege*, 21 januari 1987.
- Clerc, Thomas, 'Schrijven over jezelf en vragen stellen over de wereld', (Saskia van Lingen vert.) *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* 16 (2010) afl. 61, 29-35.
- Dam, Peter van, 'Een wankel verhoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN. Low countries Historical review* 126 (2011) afl. 3, 52-77.
- Dekker-van de Haar, Gerda, '„Dat vergeet je je hele leven niet meer”'. Vier ouders over het gesprek rond de Bijbel in het gezin', *Daniël*, 15 april 1988.

- Dekker, W., 'Geloof als folklore. Zending in zicht', *De Waarheidsvriend*, 21 januari 2010.
- Deursen, A. Th. van, 'Erfgoed', *Reformatorsch Dagblad*, 27 februari 2010.
- Dooren, Annemarie en Suzanne Fagel, 'Schrijven in het hier en nu: interview met Franca Treur', *Metaal. Tijdschrift voor Leidse Neerlandici* 7 (Leiden 2010) afl. 1, 4-7.
- Elshout, A., 'Kinderen een erfdeel des Heeren.... wat betekent dat voor jou?', *Daniël*, 27-04-1990, 4-7.
- Eugelink, Liesbeth, '*Niets in mij gelooft dat*'. *Over religie in de moderne Nederlandse literatuur* (Nijmegen en Kampen 2007).
- Gestel, Maarten van, 'Een prik staat de band met God in de weg', *Dagblad Trouw*, 25 februari 2021.
- Gestel, Maarten van, 'Vaccinwens 'verrassend hoog'', *Dagblad Trouw*, 25 februari 2021.
- Goedegebuure, Jaap, *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010* ('s Gravenhage 2010).
- Gül, Lale, *Ik ga leven* (Amsterdam 2021).
- Haaren, J. van, 'Het gezag', *De Saambinder*, 1 september 1983.
- Haenen, Marcel, "Ik ga nooit helemaal los", *NRC*, 23 oktober 2010.
- Hakkenes, Emiel, "Hoe gelovig ben jij nog?", *Dagblad Trouw*, 31 december 2009.
- Huijgen, A., 'Dat beleef ik toch anders. Over geloof en kennis in een gevoelscultuur', *Ambtelijk contact. Conferentienummer* (2010) 602-607.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985).
- Jensma, Goffe en Yme Kuiper, 'Inleiding' in: Idem ed., *De god van Nederland is de beste. Elf opstellen over religie in de moderne Nederlandse literatuur* (Kampen 1997) 7-11.
- Jong, Johan de, 'In de trein, ... waarheen?', *Daniël*, 15 april 1988, 6.
- Jong-den Hartog, Ineke de, en Christine Stam-van Gent, 'Zoeken, experimenteren en soms provoceren', *Reformatorsch Dagblad*, 25 januari 2010.
- Jongsma-Tieleman, P.E., *Geloven; gewoonte of keuze. Een onderzoek naar het effect van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren* (Kampen 1991).
- Jongsma-Tieleman, P.E., *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie* (Kampen 1996).
- Karels, Jan-Kees en Rudy Ligtenberg, 'Crisis in boekenland', *Reformatorsch Dagblad*, 9 september 2009.
- Kempen-Stufken, G.J. van, 'Opgemerkt. Franca Treur', *Reformatorsch Dagblad*, 12 januari 2010.

- Kerkredactie, “JBGG-project geeft aan jonge ouder handreiking. Thema-avonden: “Opvoeden doen we samen””, *Reformatorisch Dagblad*, 5 maart 1997.
- Kievit, J.M.J., ‘Franca’, *Bewaar het pand*, 18 februari 2010, 8.
- Kleinveld, Gerrit-Jan, “Kunst tast de waarheid van de fundamentalisten aan”, *Dagblad Trouw*, 19 mei 2010.
- Klinken, Jan van, ‘Vervreemden en afscheid nemen’, *Reformatorisch Dagblad*, 13 februari 2010.
- Kosten, Leo, ‘Te veel aandacht voor Franca Treur’, *Reformatorisch Dagblad*, 10 februari 2010.
- Koelman, Jac., *De plichten der ouders in kinderen voor God op te voeden*, C. Bregman herschrijving (3e druk; Houten 1990).
- M. van Kooten, ‘Isoritmische kerkzang’, *Terdege*, 26 september 2012, 42.
- Kootte, Tanja, ‘Reformatorische kunst? Kunstenaars in beeld’, *Catharijne. Magazine van het Museum Catharijneconvent* 37 (2019) afl. 2, 20-21.
- Korevaar, A.A., *Gods vaderlijke zorg voor onze kinderen!* (Kampen 1997).
- Kranendonk, W.B., ‘Franca Treur cultiveert twijfel’, *Reformatorisch dagblad*, 6 maart 2010.
- Leeuwen, Sandor van, ‘Veroordeeld tot vrijheid’, *Daniël*, 4 februari 2010, 18-20.
- Leeuwen, Sandor van, ‘Een christelijk museumstuk’, *Daniël*, 4 februari 2010, 20-21.
- Lieburg, F.A. van, ‘Vertaling en vervreemding. Monument weer in gebruik gaan nemen’, *De Waarheidsvriend*, 27 januari 2011, 8-9.
- Ligtenberg, Rudy, ‘Altijd een buitenstaander. Franca Treur: “Dorsvloer vol confetti” geen klassieke ontworstelroman’, *Reformatorisch Dagblad*, 4 november 2009.
- Ligtenberg, Rudy, ‘Panelgesprek. Klein verzet van buitenbeentje Katelijne’, *Reformatorisch dagblad*, 9 januari 2010.
- Mauritz, J.G., ‘Opvoeden doen we samen’, *Daniël*, 17 januari 1997.
- Meiden, Anne van der, *Welzilig is het volk. Bijgewerkt en uitgebreid portret van De zwartekousenkerken* (Baarn 1976).
- Mijnders, Hans, ‘Blik in een spiegel’, *Reformatorisch Dagblad*, 23 december 2009.
- Missinne, Lut, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985* (Nijmegen 2013).
- Moeliker, Rick, ‘Essay: Afdalen in de krochten van je ziel’, *Nederlands Dagblad*, 16 februari 2018.

- Moeliker, Rick, 'Marieke Lucas Rijneveld bekijkt de wereld vanaf de zijlijn', *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2018.
- 'Nederlandse kanshebber belangrijke literatuurprijs', *Reformatorisch Dagblad*, 10 april 2020.
- Nissen, Peter, 'De Bijbelcitatoren in 'De avond is ongemak' komen helemaal niet uit de Statenvertaling, ontdekte Peter Nissen', *Nederlands Dagblad*, 24 september 2020. (In de papieren editie van 25 september 2020 luidde de titel: 'De ongemakkelijke kant van 'De avond is ongemak'').
- Paul, M.J., 'Zondvloedverhaal niet zomaar overgenomen', *Reformatorisch Dagblad*, 28 november 2009.
- Prinsen, Stiene, Plagen en om liefde vragen. Een analyse van het thema 'godsdienst' in *De avond is ongemak* (2018) van Marieke Lucas Rijneveld (Masterscriptie KU Leuven, Leuven 2018-2019).
- *Psalmen. De berijming 1773* (z.p. z.j.).
- Quant, D., 'Ter overweging. Franca Treur, Dorsvloer vol confetti. Uitg. Prometheus Amsterdam 2009, 219 blz., € 14,95.' *Ambtelijk Contact* (2010) afl. 5, 593-594.
- 'Richtingenstrijd in bevindelijke sector neemt toe', *Dagblad Trouw*, 15 december 1992.
- Rijneveld, Marieke Lucas, *De avond is ongemak* (4e druk; Amsterdam en Antwerpen 2018).
- Marieke Lucas Rijneveld, *Mijn lieve gunsteling* (Amsterdam 2021).
- 'Rijneveld wint International Booker Prize', *Reformatorisch Dagblad*, 27 augustus 2020.
- Roos, P., 'De zuil', *Bewaar het pand*, 4 februari 2010, 38-40.
- Roos, P., 'Zelfkritiek', *Bewaar het pand*, 21 januari 2010, 26-27.
- Sok, H.K., 'Christelijk opvoeden', *De Wekker*, 30 september 2005, 4-5.
- Spijker, Rita, *Hemelkind* (4e druk; Baarn 2010).
- Spit, Lize, *Het smelt* (Amsterdam 2016).
- Stam-van Gent, Christine, 'Pijpleiding', *Reformatorisch Dagblad*, 24 april 2010.
- Steenberg, E., 'Kind, religie en boek', *Koers. Bulletin for Christian Scholarship* 39 (1974) afl. 3, aldaar 115-126.
- Tang, L. van der, 'Ik ben een christen (6 - slot)', *De Wachter Sions*, 18 maart 2010, 5.
- Timmerman, D., 'Opgemerkt', *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 2009.
- Timmermans, Jelle, Onwaarschijnlijke kandidaten. De posture van Jan Siebelink en Franca Treur en het schrijven over christendom in een geseclariseerd literair veld (Masterscriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2013).

- Treur, Franca, *Dorsvloer vol confetti* (26e druk; Amsterdam 2011).
- Treur, Franca, 'Ook het reformatorische verhaal is verzonnen waarheid', *Reformatorisch dagblad*, 5 maart 2010.
- Treur, Franca, *Hoor nu mijn stem* (Amsterdam 2017).
- 'Uit het verslag van het *Reformatorisch Dagblad* van 20 september', *Daniël*, 22 oktober 1999, 11.
- Visser, Arjan, 'Tien Geboden. 'Fantasie is altijd mijn grootste overlevingsstrategie geweest'', *Dagblad Trouw*, 27 januari 2018.
- Visscher, W., 'Drie spiegels', *De Saambinder*, 14 januari 2010, 4-6.
- Visser, Arjan, 'Franca Treur', *Dagblad Trouw*, 16 januari 2010.
- Visser, W., 'Zonder God is het leven zinloos', *Daniël*, 18 februari 2010, 22-23.
- Vlastuin, W. van, 'God wordt mens, wie kan dat bedenken?', *Reformatorisch Dagblad*, 1 mei 2010.
- Weststeijn, Willem G., '“Er is geen misdaad die ik niet heb begaan.” De autobiografische fictie van Lev Tolstoj', *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* 16 (2010) afl. 61, 3-12.
- Zwemer, Jan Pieter, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992).
- Zwemer, J.P., *De bevindelijk gereformeerden* (Kampen 2001).

Websites

- 'Rouwverwerking', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Rouwverwerking>, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021.
- 'Elisabeth Kübler-Ross', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, https://nl.wikipedia.org/wiki/Elisabeth_K%C3%BCbler-Ross, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021.
- 'Elsabe Steenberg', *Wikipedia. Die vrye ensiklopedie*, https://af.wikipedia.org/wiki/Elsabe_Steenberg, laatst geraadpleegd op 8 januari 2021.
- 'Franca Treur', *Wikipedia. De vrije encyclopedie*, https://nl.wikipedia.org/wiki/Franca_Treur, laatst geraadpleegd op 23 april 2021.
- 'Franca Treur', *Digibron*, <https://www.digibron.nl/zoeken/zoekwoord/Franca%20Treur/Jaar/2010,2009/Bron/Reformatorisch%20Dagblad,De%20Waarheidsvriend,Bewaar%20het%20pand,Daniel,De%20Wa>

chter%20Sions,Terdege,De%20Saambinder,Protestants%20Nederland,Ambtelijk%20Contact/sortering/relevantie-aflopend/pagina/1/, laatst geraadpleegd op 29 december 2020.

- 'Formulier om den heiligen doop aan de kleine kinderen der gelovigen te bedienen', *De gehele Bijbel online. Liturgie*, <https://www.online-bijbel.nl/liturgie/formulier/1/>, laatst geraadpleegd op 13 februari 2021.
- 'Gang van zaken bij een uitvaart', *R.K. parochie H. Maria Magdalena*, <https://www.rkparochiemariamagdalena.nl/show/informatie/115>, laatst geraadpleegd op 17 juni 2021.
- 'Gebeden. Info/Nieuws', *Hervormde gemeente Werkendam*, <https://www.hervormdegemeentewerkendam.nl/archieven/category/gebeden>, laatst geraadpleegd op 31 januari 2020.
- 'Geschiedenis', *Jeugdbond. Gereformeerde gemeenten*, <https://www.jbgg.nl/over-jeugdbond/geschiedenis/>, laatst geraadpleegd op 15 september 2020.
- 'Ik ga slapen, ik ben moe', *Wikisource*, https://nl.wikisource.org/wiki/ik_ga_slapen,_ik_ben_moe, laatst geraadpleegd op 23 september 2020.
- 'Biografie', *Peter Nissen cultuur- en kerkhistoricus*, <http://www.peternissen.nl/biografie.html>, laatst geraadpleegd op 18 juni 2021.
- 'Uitvaart openingsgebed', *Website van de HH. Jacobus en Johannesparochie in Borne en Hertme*, http://www.hhij.nl/wp-content/uploads/2013/01/Uitvaart_Openingsgebed.pdf, laatst geraadpleegd op 1 april 2020.

Overige bronnen

- Berghuis-Honigh, Hanneke Ruth, *Zonder titel*, mei 2021, digitale illustratie (privécollectie).
- 'Bij ons in de Biblebelt', Museum Catharijneconvent, tentoonstelling 7 juli t/m 22 september 2019.
- *Dorsvloer vol confetti*, DVD, regie Tallulah Hazekamp Schwab, scenario naar de gelijknamige roman van Franca Treur Chris Westendorp, producent Gijs van de Westelaken, rol Katelijne: Hendrikje Nieuwerf, Entertainment One Benelux productie (2014).

Bijlage 1 Reconstructie van de gebeurtenissen in *De avond is ongemak*

<i>Rond 1957</i>	Geboorte ouders, de vader en de moeder. ³⁷⁵
<i>Rond 1977</i>	Ongeluk vader met maaidorser.
<i>Rond 1980</i>	De ouders laten een abortus plegen.
<i>Rond 1982</i>	Huwelijk ouders.
<i>Rond 1983</i>	Geboorte Matthies.
<i>Rond 1985</i>	Geboorte Obbe. ³⁷⁶
<i>20 april 1991</i>	Geboorte Jas. ³⁷⁷
<i>Rond 1993</i>	Geboorte Hanna. ³⁷⁸ De vader vertelt verhaaltjes over een ondeugende Jantje. De moeder speelt spelletjes met Jas voor het slapen gaan. ³⁷⁹
<i>23 december 2000</i>	Matthies doet mee aan een poldertocht, schaatst in een wak en verdrinkt. De veearts brengt het slechte nieuws aan het gezin.
<i>Tegen oudejaarsdag 2000</i>	Jas gaat met de vader mee voederbieten verplaatsen. Begrafenis Matthies. Jas houdt voortaan haar jas aan.
<i>Januari 2001-voorjaar 2002</i>	De moeder vermagert en kookt niet meer zorgvuldig. Boudewijn de Groot maakt plaats voor 'De Muzikale Fruitmand'. De vader vertelt verhaaltjes over een brave Jantje. Jas ontwikkelt een obstipatieprobleem. Er is een verbod op spreken over Matthies. Alles moet uiterlijk het oude blijven: een lege stoel aan tafel, een jack aan de kapstok, in het rijtje kinderen bij het avondgebed komt Matthies nog steeds voor.
<i>Voorjaar 2002</i>	Obbe doodt een sprinkhaan.

---

³⁷⁵ In 2002 zijn de ouders beiden vijfenveertig jaar oud. Rijnveld, *De avond*, 200.

³⁷⁶ Obbe zit in VWO 5 of 6 in 2002, dus ongeveer zeventien jaar oud. Rijnveld, *De avond*, 45 en 186.

³⁷⁷ Jas is op dezelfde dag geboren als Adolf Hitler (20 april 1889-30 april 1945) maar 46 jaar later, dus op 20 april 1991. Ze is tien jaar oud wanneer de roman begint; ze zit dan in groep 7; het is 2000 AD. In 2002 zit ze in de brugklas en zal ongeveer twaalf jaar zijn. Rijnveld, *De avond* 9, 12, 14, 45, 59-60. De auteur is precies even oud als haar hoofdpersonage Jas.

³⁷⁸ Hanna is zeven jaar oud wanneer de roman begint; ze zit in groep 6 in 2002. Rijnveld, *De avond*, 18 en 45.

³⁷⁹ Rijnveld, *De avond*, 162-163.

Paddenoverzetactie.

Obbe brengt een brandwond aan bij een pad.

Jas verstopt padden op haar kamer.

Obbe begint dieren te mishandelen en te doden en neemt Jas mee in die acties.

Obbe gaat op seksueel gebied steeds een stapje verder.

De kinderen worden door de ouders verwaarloosd.

De ouders maken steeds vaker ruzie.

Zomer 2002

De vader, Obbe en Jas hooien samen.

Het verbod op spreken over Matthies wordt herhaald.

De moeder dreigt met zelfmoord; de vader dreigt met weglopen.

Hanna en Jas bedenken een plan om weg te lopen naar de overkant.

De veearts is opnieuw brenger van slecht nieuws: de koeien hebben MKZ.

Jas krijgt een nieuw bed.

Vader schreeuwt in de kerk.

De moeder springt van het keukentrapje in een poging Jas te dwingen haar Jas uit te doen; ze wordt met een bezeerde enkel in een kruiwagen naar de huisarts gereden door Obbe.

De veearts rijdt een rondje met de meisjes; ze eten samen een patatje.

De moeder brengt Jas naar bed, biedt haar excuses aan; ze benoemt Jas' jas als raar.

Door Lien, de veearts, klasgenoten en dorpsgenoten wordt over Jas' jas geroddeld.

De veearts praat met Jas over het gemis van Matthies.

Najaar 2002

Obbes seksuele spelletjes gaan steeds verder.

Obbe en Jas benoemen het doden van dieren als 'offereren om de ouders in leven te houden'.

De dood van een kraai voorspelt onheil.

Jas krijgt een nieuw bed: een doods-kist op pootjes.

Begin december 2002

De veestapel wordt geruimd vanwege MKZ.

Obbe hangt bij wijze van protest een dood kalf aan een poot op;

Obbe kondigt aan dat alle gezinsleden gek zullen worden.

Obbes seksuele spelletjes verworden tot misbruik, hij betreft daarbij behalve zijn zusjes nu ook Belle.

De vader bedreigt Jas vanwege haar obstipatie;

de veearts 'redt' Jas door zijn binnenkomst;

hij adviseert olijfolie en een gevarieerd dieet;

de vader giet oude olijfolie in Jas' mond.

De vader vertoont tiranniek gedrag en verwaarloost de kinderen;

de moeder wil nog steeds dood.

Obbe dreigt met het vermoorden van alle gezinsleden.

Obbe gaat zich te buiten tijdens schuurfeesten.

Hanna schaatst in een droom uit beeld; Jas wordt in die droom een lege stoel aan de oever.

De meisjes houden de schijn op dat alles goed gaat tegenover Lien.

Jas duwt Hanna in het meer en redt haar weer.

De vader treft met Obbe voorbereidingen voor de komst van nieuw vee.

De moeder bakt al begin december oliebollen.

Jas vertelt de vader dat ze niet van plan is te trouwen, maar naar de overkant wil; de vader benoemt de overkant als de hel.

De vader zegt dat Jas haar jas uit moet doen (omdat 'het dorp' erover kletst).

Jas heeft incontinentieproblemen.

Obbe chanteert Jas zowel met haar incontinentieproblemen als met haar angst dat de ouders dood zullen gaan.

Obbe verleidt Jas tot het doden van de haan van de vader.

Obbe wast de hamer in onschuld en begraaft de haan.

Jas is wanhopig door haar situatie en zoekt troost bij Hanna.

Jas helpt Hanna mee met de finishing touch van haar sneeuwpop;

ze halen een herinnering op.

Jas gaat alleen naar binnen en hoort dat de moeder (haar wekelijkse) huisbezoek heeft.

Jas gaat in de kelder kijken of daar werkelijk Joden zitten.

De kelder blijkt leeg op wat voorraad en de vrieskist na.

Jas (wil nog steeds weten hoe Matthies dood is gegaan,) kruipt in de vrieskist en laat de deksel dichtvallen.

Waarschijnlijk zal Jas rond Kerst gevonden worden.³⁸⁰

---

³⁸⁰ Want, 'Als je erin [in de vrieskist] kukelt, zien we je pas rond Kerst weer'; Rijnveld, *De avond*, 270.

Bijlage 2 'Er staat geschreven'

Een motto behoort tot de paratekst van een roman, maar staat vanzelfsprekend niet voor niets voorin een roman. In *De avond is ongemak* is een gedicht van Jan Wolkers opgenomen als tweede motto: 'Er staat geschreven, 'ik maak alle dingen nieuw!'/ Maar de akkoorden zijn een waslijn van verdriet,/ Messcherpe vlagen knakken het geloof/ Van hem die weg wil vluchten uit het wreed begin./ De ijzelregen geselt bloei tot glazig moes,/ Een hondsvot schudt zijn pels kurkdroog in het geweld.'³⁸¹

Dit motto komt na de bespreking van de tekstinterne motieven in een ander perspectief te staan, omdat we zagen dat Jas verlangde naar herstel van de onderlinge relaties, naar licht in haar duistere bestaan, naar de harmonie die er was toen Matthies nog leefde. Wanneer Jas aan het einde van de roman fluistert: 'Ik kom eraan, lieve Matthies', klinkt daar toch de hoop op vernieuwing uit. De eerste dichtregel uit het motto krijgt daardoor een nieuwe dimensie, want Jas hoopt zich in de dood te verenigen met Matthies. In de Bijbel staat deze zin in een context waarin alle tranen afgewist zullen worden; de dood overwonnen zal zijn, waardoor er geen rouw en evenmin verdriet meer zal zijn. Bovendien wordt beloofd dat de vernieuwing 'waarachtig en getrouw' is.³⁸² Jas gelooft dat ze bij Matthies het licht zal vinden. Ze verdraagt de duisternis niet meer, ze leeft in één 'waslijn van verdriet'.

Regel voor regel kan het motto de volgende betekenissen in zich dragen:

r.1 'ik maak alle dingen nieuw' is een citaat uit *Openbaring* 21:5.

r.2 De akkoorden zijn een waslijn van verdriet: de gebeurtenissen in de roman waarin rouw, alle wreedheden, misbruik, relatieproblemen samen een aaneengeregen lijn vormen waarlangs het hele verdrietige verhaal loopt.

r.3 Het geloof in God, de ouders en broer Obbe wordt steeds meer geknakt.

r.4 Jas en Hanna doen een woordspel waarin ze aan elkaar vragen welke dood de ouders zouden kunnen sterven en welke dan het beste is. Zo maken ze een spel van hun ellendige werkelijkheid, die tegelijkertijd een manier is om met die werkelijkheid om te gaan en een vlucht uit hun werkelijkheid; ze vluchten weg 'uit dit wreed begin': de dood van Matthies. Daarnaast is deze dichtregel ook toepasbaar op hun vluchtplan.

---

³⁸¹ Rijnveld, *De avond*, 8.

³⁸² Statenvertaling, *De openbaring van Johannes*, 21, 4-5.

r.5 De ijzelregen staat voor de ijzige vrieskou die Matthies en Jas het leven beneemt en op hun jeugdige leeftijd; deze regel kan ook slaan op de rouw die alles in het gezin befrist: de rouw die het gewone leven onmogelijk blijft maken, dus de stilstand in de rouw.

r.6 Een 'hondsvot', de kont van een hond, kan betrokken worden op de problematiek van Jas' obstipatie: 'het dier is van voren gezond, van achteren ziek'; Jas wil met haar schijtgat naar boven in de kist liggen, 'daar waar het allemaal om draait'.³⁸³ Een 'hondsvot' is ook een ellendeling. Die tweede betekenis is van toepassing op Obbe, die steeds gewelddadiger wordt.

Er zouden nog meer verwijzingen genoemd kunnen worden, maar hier volstaan deze, omdat ze duidelijk maken dat dit motto betrekking heeft op de hele verhaallijn van de roman.

---

³⁸³ Rijnveld, *De avond*, 213 en 155.

Dankwoord

Schuchter zette ik op 20 januari 2010 de eerste stappen in het studiecentrum van de OU in Groningen. Ik schreef me in voor de Oriëntatiecursus cultuurwetenschappen. Het was het begin van een verrijkende studie, met verrijkende gevolgen voor mijn bestaan. Ik leerde andere vragen stellen, waardoor mijn wereldbeeld veranderde. Waar ik verwachtte dat ik als textielkunstenaar vooral kunstgeschiedenis zou waarderen, bleken ook de andere disciplines interessant. Vooral filosofische en letterkundige vraagstukken bleken mij te boeien. Bij het zoeken naar een geschikt onderwerp voor mijn masterscriptie waren de gesprekken met Jan Oosterholt van grote waarde. Ze leidden tot mijn onderzoek naar de geloofsopvoeding in de debuutromans van Franca Treur en Marieke Lucas Rijneveld voor de masterscriptie. Mijn hartelijke dank gaat dan ook uit naar mijn begeleider Jan Oosterholt. Zijn meedenken, zijn suggesties, zijn immer opbouwende kritiek en zijn belangstelling wanneer er een periode van radiostilte was, hielpen me steeds voort en gaven me vertrouwen dat het zou lukken.

Behalve Jan Oosterholt wil ik hier graag alle andere OU-docenten bedanken die mij gedurende mijn studie begeleidden. Mijn dank gaat ook uit naar Aagje Swinnen en Fred van Lieburg, die respectievelijk *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam 2006) en Tanja Kootte en Fred van Lieburg ed., *Bij ons in de Biblebelt. Nalezing op de tentoonstelling in Museum Catharijneconvent* (Amsterdam 2020) welwillend ter beschikking stelden. Op de achtergrond verbreedden deze boeken het zicht op mijn onderwerp. Ook Aafke Bonnet en Simone Wiersma-Wieringa wil ik graag bedanken voor het meelesen en corrigeren van mijn scriptie. Ten slotte wil ik graag mijn wandelvriendinnen, vrienden, familie en mijn kinderen bedanken voor de belangstelling die zij steeds hadden gedurende mijn studie. Mijn bijzondere dank gaat uit naar mijn schoondochter Hanneke, die met groot enthousiasme de illustratie voor de titelpagina verzorgde.

Bovenal gaat mijn dank uit naar mijn lieve man, die mij gedurende mijn hele studie steeds heeft gestimuleerd om verder te gaan. Freerk Jan, het was niet altijd makkelijk, vooral wanneer ik in een afrondende fase zat van een cursus. Toch mopperde je nooit, maar nam me wat taken uit handen, zodat ik mijn werkstukken af kon maken. Zelf studeerde je naast je werk ook verder en schreef je proefschrift. Zo zaten en zitten we vaak elk op onze eigen studeerplek. We genoten allebei van het studeren. Onze relatie werd er rijker van. Onze vakanties kregen een nieuwe dimensie. Studeren verrijkt ons leven samen. Dat houden we erin, ook al ben ik nu aan het einde van mijn studie aan de OU.